Taal in stad en land

ich maak drasjen bekaantig halketie bosielazjes perpoeëst klaanteren mûlver

BELGISCH-LIMBURGS

Rob Belemans
Ronny Keulen

lannoo

Taal
in stad en land

BELGISCH-LIMBURGS

Taal
in stad en land

BELGISCH-LIMBURGS

Rob Belemans
Ronny Keulen

lannoo

Dit boek kwam tot stand mede dankzij een subsidie van de provincie Limburg.

Delen binnen de reeks 'Taal in stad en land', hoofdredactie Nicoline van der Sijs

Verschenen delen België
1 *Belgisch-Limburgs* door Rob Belemans en Ronny Keulen
2 *Brussels* door Sera de Vriendt
3 *Frans-Vlaams* door Hugo Ryckeboer

Te verschijnen delen België
4 *Antwerps* door Georges De Schutter
5 *Vlaams-Brabants* door Jacques Van Keymeulen en Miet Ooms
6 *Oost-Vlaams en Gents* door Johan Taeldeman
7 *West-Vlaams* door Magda Devos en Reinhild Vandekerckhove

Verschenen delen Nederland
1 *Amsterdams* door Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak
2 *Fries en Stadsfries* door Pieter Duijff
3 *Gronings* door Siemon Reker
4 *Haags* door Michael Elias i.s.m. Ton Goeman
5 *Leids* door Dick Wortel
6 *Maastrichts* door Ben Salemans en Flor Aarts
7 *Oost-Brabants* door Jos Swanenberg en Cor Swanenberg
8 *Rotterdams* door Marc van Oostendorp
9 *Stellingwerfs* door Henk Bloemhoff
10 *Utrechts, Veluws en Flevolands* door Harrie Scholtmeijer
11 *Venloos, Roermonds en Sittards* door Pierre Bakkes
12 *West-Brabants* door Hans Heestermans en Jan Stroop
13 *Zuid-Gelderse dialecten* door Jan Berns
14 *Sallands, Twents en Achterhoeks* door Jan Nijen Twilhaar
15 *Heerlens Nederlands* door Leonie Cornips
16 *Taal van de Wadden* door Mathilde Jansen en Marc van Oostendorp
17 *Drents* door Henk Bloemhoff en Henk Nijkeuter
18 *Zeeuws* door Lo van Driel
19 *Zuid-Hollands* door Cor van Bree
20 *Noord-Hollands* door Jan Berns m.m.v. Sanne Steusel

www.lannoo.com

Vormgeving omslag en binnenwerk: Villa Y (André Klijssen), Den Haag
Zetwerk: PROgrafici, Goes
Gedrukt en gebonden bij Drukkerij Wöhrmann

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2004
D/2004/ 45 / 324 – ISBN 90 209 5855 0 – NUR 616

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

Tussen mei 2002 en herfst 2004 zijn bij Sdu de twintig delen van de reeks 'Taal in stad en land' verschenen die betrekking hebben op de dialecten in Nederland. In 2004 en 2005 zullen daarenboven bij Lannoo nog zeven delen verschijnen over de Nederlandse dialecten in België en Frankrijk. Zie de pagina hiernaast voor een overzicht. Ieder deel van de reeks beschrijft de taal van een bepaalde streek of stad. Hiermee zijn alle regionale variëteiten van het Nederlands (inclusief de minderheidstaal Fries) beschreven, sommige globaal en andere gedetailleerder. De boeken zijn bedoeld voor ieder die in Nederlandse dialecten is geïnteresseerd – of men deze nu zelf spreekt of niet.

De reekstitel '*Taal* in stad en land' is opzettelijk gekozen om te benadrukken dat de taalvariëteiten waarover binnen de reeks gesproken wordt, zoals standaardtaal, dialect, streektaal, stadstaal, sociolect, groepstaal of accent, taalkundig allemaal gelijkwaardig zijn. In dit voorwoord wordt een algemeen beeld geschetst van de taalvariëteiten die in Nederlandstalig België en Noord-Frankrijk voorkomen, en wordt aandacht besteed aan de opzet van de delen binnen de reeks.

Het Standaardnederlands

Het Standaardnederlands of Algemeen Nederlands is in de Renaissance ontstaan. De taal die in de Middeleeuwen in de Lage Landen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Tijdens de Renaissance werd naast de geleerdentaal Latijn steeds vaker de volkstaal, dus het Nederlands, gebruikt, zowel in literaire en wetenschappelijke werken als in bijbelvertalingen. Door de opkomst van de drukpers vonden de teksten bovendien een ruimere verspreiding dan voorheen. Omdat daarbij de taalverschillen tussen de verschillende regio's hinderlijk voor de communicatie bleken, schiep men een overkoepelende standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestond er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek gesproken werden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandstalige gebied min of meer uniform was.

Hierbij dient opgemerkt dat er formeel geen verschil bestaat tussen een taal en een dialect. Traditioneel wordt Fries een taal en Brabants een dialect genoemd, maar in taalkundig opzicht verschillen zij niet: het Fries en het Brabants zijn beide volwaardige taalsystemen. Hoogstens kan men beweren dat het verschil tussen het Fries en het Standaardnederlands groter is dan dat tussen het Brabants en het Standaardnederlands – of dat klopt staat nog te bezien. Het verschil tussen het Standaardnederlands en een Nederlands dialect ligt in buitentalige zaken: in het feit dat spelling, grammatica en woordkeus van het Standaardnederlands zijn geüniformeerd, vastgelegd en op school worden onderwezen, en dat het Standaardnederlands tot staatstaal is verheven in België (naast Frans en Duits) en in Nederland. Vandaar dat taalkundigen op de vraag wat het verschil is tussen een taal en een dialect, hun toevlucht nemen tot one-liners zoals 'taal is een dialect met een leger en een vloot' en 'taal is een dialect met een nationale vlag'. Standaardtaal en dialect hebben een verschillende maatschappelijke positie gekregen, en daardoor ook een verschillende maatschappelijke waardering.

Zoals gezegd bestond er vanaf ongeveer de zeventiende eeuw een gestandaardiseerde schrijftaal. Deze werd vooral in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gebruikt en gevormd, omdat Zuid-Nederland na de val van Antwerpen in 1585 onder vreemde (Spaanse, Oostenrijkse of Franse) overheersing stond. Vlaanderen had toen tot de kortstondige samenvoeging

van Noord- en Zuid-Nederland onder Willem I weinig contact met de Noord-Nederlandse standaardtaal, en kon evenmin een eigen standaardtaal ontwikkelen. De officiële taal was het Frans, terwijl daarnaast het dialect in Vlaanderen in gebruik bleef; Roland Willemyns geeft hiervan vele voorbeelden in zijn *Het verhaal van het Vlaams*. Tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, van 1815 tot 1830, riep koning Willem I het Nederlands uit tot landstaal en administratieve taal van het rijk, onder het motto: één land, één taal.

Terwijl in Nederland in de negentiende eeuw, na de afscheiding van België, de beschaafde spreektaal zoals die onder de ontwikkelde burgers van de Randstad werd gesproken, zich steeds meer uitbreidde, maakte het Nederlands in België een moeilijke tijd door. Weliswaar werd in de Belgische grondwet van 1831 bepaald dat het gebruik van de talen Frans en Nederlands vrij was, maar dit hield in de praktijk in dat het Frans bevoordeeld werd, ondanks het feit dat de meerderheid van de bevolking Nederlandstalig was. Het grootste deel van de bevolking sprak namelijk wel een Nederlands dialect, maar geen ABN, terwijl de bovenlaag Frans sprak. Bestuur en rechtspraak vonden dan ook in het Frans plaats. Na 1830 werd de 'Vlaamse beweging' actief. Velen zetten zich in voor een verbetering van de positie van het Vlaams, waarbij de meerderheid zich op het Noord-Nederlands richtte. Vanaf ongeveer 1870 trachtte men de gelijkberechtiging van het Nederlands naast het Frans af te dwingen door middel van taalwetten. Op het eind van de negentiende eeuw werd langzaam maar zeker het onderwijs in het Nederlands uitgebreid. In 1914 werd de leerplicht ingevoerd en bepaald dat in het lager onderwijs de gebruikelijke taal van het kind als voertaal gebruikt zou worden. Vanaf dat moment kreeg iedereen in Nederlandstalig België Nederlands onderwijs. In 1930 werd de universiteit Gent als eerste vernederlandst. Hiermee had het Nederlands als onderwijstaal het pleit gewonnen, en kwam voor het eerst een Vlaamse elite op die haar hele onderwijscarrière in het Nederlands had doorlopen. Ook het bestuur en het gerecht werden in de jaren dertig geheel vernederlandst.

Na de Tweede Wereldoorlog verbreidden radio en tv de gesproken standaardtaal. Vanaf ongeveer 1960 breidde het gebruik van het Standaardnederlands van een kleine intellectuele elite zich uit over een grote groep, door de stijgende welvaart, de verhoging van het onderwijspeil en de democratisering van de toegang tot het hoger onderwijs. Dat betekent dat pas vanaf de

jaren zestig de standaardisering in Nederlandstalig België een brede sociologische basis krijgt. Vanaf dat moment verspreidde het standaardtaalgebruik zich geleidelijk over de hele taalgemeenschap, gedragen door een maatschappelijke elite.

In België is de standaardisering dus veel later begonnen dan in Nederland. Momenteel is de standaardtaal in Nederland en België grotendeels identiek, en de verschillen worden kleiner: er bestaat slechts een gering aantal grammaticale verschillen tussen het Belgisch-Nederlands en het Nederlands-Nederlands, en de verschillen in de woordenschat bedragen naar schatting slechts enkele procenten. Alleen in de uitspraak nemen de verschillen juist toe in plaats van af. In Nederland is namelijk sinds de jaren zeventig een grotere en geaccepteerde variatie opgetreden binnen de standaarduitspraak: allerlei vormen die tot de Hollandse substandaard behoorden, zijn geleidelijk min of meer geaccepteerd en verbreiden zich nog steeds. Poldernederlandse klinkers (/aai/, /ou/ en /aau/ in woorden als *tijd, huis, koud*) worden vrij algemeen gebruikt, zeker onder jonge hoogopgeleide vrouwen, *s* en *f* komen regelmatig in de plaats van *z* en *v* (dus *zien* en *voor* worden uitgesproken als /sien/ en /foor/), en de zogenoemde Gooise *r* (een enigszins klinkerachtige *r* die veel weg heeft van de Engelse *r*) wint steeds meer terrein. In België hebben deze veranderingen niet plaatsgevonden.

Dat er een 'Belgische variant van de Nederlandse standaardtaal' bestaat, wordt bijvoorbeeld in het VRT Taalcharter erkend en geaccepteerd. Er wordt over gezegd: 'Als norm geldt de taal die door taalgevoelige Vlamingen wordt gehanteerd wanneer zij hun taal bewust verzorgen. Die norm sluit grotendeels aan bij de algemene Nederlandse standaardtaal, maar laat ruimte voor Belgisch-Nederlandse inbreng op het gebied van uitspraak, woordkeus, zegswijzen en beeldspraak.'

Taalvariëteiten in Nederlandstalig België

Naast de standaardtaal zijn de dialecten blijven voortleven, en die staan in deze reeks centraal. De dialecten kunnen in verschillende dialectgroepen worden onderverdeeld, namelijk in het Limburgs, Brabants, Oost-Vlaams, West-Vlaams en Frans-Vlaams – aan ieder van deze dialectgroepen is in de reeks een apart deel gewijd. Tussen de verschillende dialectgroepen liggen overgangsgebieden, die op de kaart hieronder gearceerd zijn. Uit de kaart –

afkomstig uit het tijdschrift *Oost-Vlaamse Zanten* 2002, 3/4, 171 – blijkt tevens dat de grenzen van de dialectgroepen niet samenvallen met de provinciegrenzen.

De grote dialectgebieden in Nederlandstalig België

Het Frans-Vlaams is eigenlijk een onderdeel van het West-Vlaams, maar heeft door zijn geïsoleerde positie niet deelgenomen aan West-Vlaamse vernieuwingen aan de andere zijde van de rijksgrens en heeft hierdoor allerlei archaïsmen bewaard. Ook in Zeeuws-Vlaanderen wordt Vlaams gesproken; dit Zeeuws-Vlaams komt in het deel *Zeeuws* aan bod.

Brabants wordt behalve in de Belgische provincies Vlaams-Brabant en Antwerpen ook gesproken in de Nederlandse provincie Noord-Brabant. Wie de verschijnselen over de grens wil bekijken, kan de delen *Oost-Brabants* en *West-Brabants* raadplegen. Ook het Limburgs wordt gesproken in zowel Belgisch- als Nederlands-Limburg. Aan de Nederlandse kant zijn hierover de volgende drie delen verschenen: *Heerlens Nederlands, Maastrichts,* en *Venloos, Roermonds en Sittards.*

In de reeks is aan twee Belgische stadstalen een apart deel gewijd, en wel om tegengestelde redenen. Het Brussels krijgt een eigen deel omdat het een kwijnend bestaan leidt en zelfs gevaar loopt te verdwijnen, terwijl het Antwerps (dat behoort tot de Brabantse dialectgroep) juist bloeit en invloed uitoefent op de omringende dialecten. De overeenkomst tussen de twee stadstalen is dat het allebei unieke dialecten zijn. In het Oost-Vlaamse deel wordt voorts speciale aandacht geschonken aan de Gentse stadstaal, omdat deze een taaleiland vormt binnen het Oost-Vlaams.

In Vlaanderen wordt nog veel dialect gesproken, door meer mensen in meer situaties dan in Nederland, maar ook hier gaan de dialecten dramatisch achteruit. Het is echter niet zo dat de mensen die het dialect laten vallen, onmiddellijk VRT-Nederlands gaan spreken – dat hoor je in Vlaanderen maar bij heel weinig sprekers, alleen bij hoogopgeleiden die een goede reden hebben om keurig Nederlands te spreken. In plaats daarvan hanteren zij een variëteit die geen dialect meer is, maar ook geen standaardtaal, tussentaal dus. Er bestaat in België een continuüm met aan het ene uiterste het oude, traditionele dialect en aan het andere de hoogste variëteit van het Standaardnederlands die in België als het 'goede voorbeeld' en het na te streven doel wordt beschouwd: het VRT-Nederlands. Daartussenin liggen allerlei variëteiten, tussentalen, waarvan de ene dichter bij het dialect, de andere dichter bij dat VRT-Nederlands aansluiten. In de tussentalen vinden we grote invloed van de dialecten en veel gallicismen (*kader* in plaats van 'lijst', *zich bedriegen* voor 'zich vergissen', *gekend* voor 'bekend'), purismen (*stortbad* voor 'douche', *geldbeugel* voor 'portemonnee'), en archaïsmen (*geenszins, kleed* 'jurk', *nochtans, vermits*). Sinds de jaren negentig lijkt er zich een autonome standaardisering te voltrekken onder de tussentaalvariëteiten, uitgaande van het Brabants. Want Brabant is het taalcentrum in België: Brabantse uitspraakvarianten en woorden (*beenhouwer* 'slager', *hesp* 'ham' en *pinnekensdraad* 'prikkeldraad') worden door andere Nederlandse dialecten in België en door tussentalen overgenomen.

De recente doorbraak van de tussentalen is te wijten aan een aantal factoren: in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw hebben ouders er massaal voor gekozen om hun kinderen niet meer in dialect op te voeden, omdat het traditionele dialect geen geschikt communicatiemiddel was in de postindustriële samenleving met haar enorme mobiliteit en het grote aantal contacten op middellange en lange afstand. Omdat de stap van dialect naar Standaardnederlands voor Vlamingen die zelf in het dialect of hooguit in een regiolect zijn grootgebracht, te groot was, gingen zij zich massaal bedienen van tussentalen. De sterke positie van Vlaanderen in economisch en politiek opzicht en het groeiende Vlaamse zelfbewustzijn zorgen bovendien voor een grotere waardering voor de eigen moedertaal tegenover het Frans, en leiden tevens tot de overtuiging dat de norm uit Nederland niet langer alleen zaligmakend is, maar dat er ruimte moet zijn voor typisch Belgische taalkenmerken. De populariteit van tussentalen is af te lezen aan het veelvul-

dige gebruik hiervan bij de commerciële omroep, VTM, die in 1989 werd opgericht; bij de BRT (later VRT) daarentegen hield en houdt een speciale medewerker toezicht op het taalgebruik.

De meeste Vlaamse taalkundigen ageren ertegen dat Vlamingen de tussentalen gaan beschouwen als synoniem met Standaardnederlands, onder andere omdat deze tussentalen in Nederland niet zonder meer begrijpelijk zijn, maar vooral omdat het het einde zou betekenen van de taaleenheid die er tussen Vlaanderen en Nederland bestaat en die zelfs bij wet is vastgelegd, als een tussentaal in België de norm zou worden.

In Nederland is er in het laatste kwart van de vorige eeuw sprake van een revival van het dialect, die wel 'dialectrenaissance' wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek. Hoewel ook in België muziekgroepen in dialect zingen, is de dialectrevival hier veel zwakker: doordat de standaardtaal in België minder lang en minder algemeen verbreid is dan in Nederland, wordt er meer op de dialecten neergekeken. Ook de politieke steun voor streektalen en dialecten is in België minder groot dan in Nederland: zo bieden Nederlandse overheden financiële steun aan inspanningen ten behoeve van het dialect, zijn er in een groot aantal regio's speciale streektaalfunctionarissen benoemd om de belangen van de streektaal te behartigen, en zijn het Fries, Nedersaksisch en Limburgs in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. In België is de politieke en financiële steun veel geringer. Wel is in België, anders dan in Nederland, het gebruik van het Nederlands vastgelegd in de grondwet, maar dat was noodzakelijk vanwege de meertaligheid van het land.

De reeks 'Taal in stad en land'

Hoe staat het in het nieuwe millennium met de dialecten? De reeks 'Taal in stad en land' biedt het antwoord op die vraag. Terwijl momenteel de belangstelling voor dialecten zowel in Vlaanderen als in Nederland bij de bevolking toeneemt en in Nederland ook in de politiek, blijkt paradoxaal genoeg uit de boeken van de reeks dat het daadwerkelijke gebruik van dialect vrijwel overal gestaag afneemt, ook in België, en dat alle dialecten steeds meer verande-

ren in de richting van de standaardtaal. Dat maakt het des te belangrijker dat de stand van zaken wordt vastgelegd. Van de meeste regio's en steden bestaan wel historische beschrijvingen van het dialect, maar in deze reeks wordt de *huidige* situatie beschreven. Uniek aan de reeks is bovendien dat zij het gehele Nederlandstalige gebied bestrijkt.

In principe volgen de delen van de reeks hetzelfde stramien. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven met een plaatsbepaling van het dialect. Hierna volgt een beschrijving van de klanken en spelling, de woorden, woorddelen en zinnen van het huidige dialect – deze beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat de nadruk ligt op datgene wat afwijkt van het Standaardnederlands. De volgende hoofdstukken handelen over het ontstaan van het dialect en de houding ertegenover. Hierna wordt een woordenlijst gegeven met de belangrijkste of opvallendste woorden in het dialect. Ieder boek besluit ten slotte met gegevens over in het dialect geschreven literatuur en een voorbeeld daarvan, waarna als finale de belangrijkste literatuur óver het dialect wordt vermeld.

Het hoofdstuk over de klanken staat helemaal aan het begin, omdat klanken nu eenmaal het grootste, opvallendste en meest onderzochte verschil tussen Standaardnederlands en dialect vormen. Van de grote steden weet men vaak dankzij cabaretiers en zangers hoe de taal ongeveer klinkt, maar van de plattelandsdialecten is dat veel minder bekend, hoogstens in enkele stereotiepen, die, zoals uit de boeken blijkt, lang niet altijd kloppen. De auteurs hebben geprobeerd de klankverschillen zo duidelijk en eenvoudig mogelijk uit te leggen, maar de materie is ingewikkeld. In ieder boek is een overzicht gegeven van de gebruikte fonetische weergave. Er bestaat in het Nederlandse taalgebied een tendens om tot uniforme afspraken te komen voor het spellen van dialecten, maar uitgekristalliseerd is deze tendens nog niet. Voor de reeks 'Taal in stad en land' is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling (in 1999 gepubliceerd onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect?* en in de bundel *Honderd jaar stadstaal* – waarin de geschiedenis van de stadstalen wordt beschreven).

Bij het hoofdstuk over de zinnen kwam als probleem naar voren dat er over de zinsbouw van sommige dialecten nog veel niet bekend of onderzocht is, ondanks de verschijning in 1991 van de *Atlas van de Nederlandse dialektsyntaxis*. Om dit gat te dichten is in 2000 het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, SAND, van start gegaan.

Uit het hoofdstuk over de houding tegenover het dialect blijkt dat er een verschil in beleving en waardering van de verschillende taalvariëteiten bestaat. Zo worden het Brussels en Frans-Vlaams momenteel minder gewaardeerd dan de andere Vlaamse en Brabantse dialecten of het Limburgs. Bovendien bestaat er dikwijls een tegenstelling tussen het platteland en de stad: het Antwerps wordt bijvoorbeeld door de omgeving hoog gewaardeerd en overgenomen, waardoor Antwerpse taalkenmerken zich verbreiden over het Brabantse platteland. Het Gents daarentegen is een taaleiland.

Alle delen van de reeks staan op zichzelf. Wie meerdere of zelfs alle delen van de reeks leest – en dat raad ik ieder van harte aan! – zal bemerken dat sommige verschijnselen of woorden in meerdere dialecten voorkomen. Verwijzingen daarnaar ontbreken meestal; de dialecten zijn in principe beschreven in hun verhouding tot de standaardtaal, niet in verhouding tot elkaar. Wel beslaan de meeste boeken grotere gebieden, zoals het Oost- en West-Vlaams in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, het Brabants in de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant en het Limburgs in Belgisch-Limburg. In deze boeken worden uiteraard de verschillen binnen het gebied beschreven, en bovendien de overgangsgebieden naar de aangrenzende dialectgroepen.

Wie na het lezen van de boeken nog meer wil weten, kan terecht bij de 'Taalkamer' in het Huis van Alijn in Gent, ook te vinden via www.huisvanalijn.be/taalkamer/index.html, of op de website www.taalinstadenland.nl. Op beide sites zijn geluidsopnames van de dialecten te horen. Op http://fuzzy.arts.kuleuven.ac.be/rewo/ is informatie te vinden over de Regionale Woordenboeken van het Brabants, Limburgs en Vlaams, met links naar onder andere het Nederlandse Meertens Instituut en het VCV (Vlaams Centrum voor Volkscultuur). Op http://www.kun.nl/dialect/snd/ ten slotte vindt men informatie over de Stichting Nederlands Dialecten.

De boeken in de reeks bieden een boeiend overzicht van de taalvariëteiten die binnen het Nederlandse taalgebied worden gesproken. De auteurs zijn er op voorbeeldige wijze in geslaagd een informatieve en aantrekkelijke beschrijving te geven waaruit vooral blijkt dat de dialecten in het bewustzijn van de mensen nog springlevend zijn – waarmee niet gezegd is dat dat ook geldt voor alle dialecten zelf. Daarbij is ieder boek van de reeks geschreven vanuit de kennis, interesse en specialisatie van de afzonderlijke auteur.

Iedere auteur plaatst dus zijn eigen accenten, wat het algehele beeld extra levendig maakt. Tezamen hebben de auteurs een indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten opgericht.

Nicoline van der Sijs, hoofdredacteur

Inhoud

Lijst van illustraties 17

1. Limburg en de Limburgse dialecten 18
- 1.1 Het Limburgs in Limburg 18
- 1.2 *Limburg allein* 21
- 1.3 Een stukje Limburgse taalgeschiedenis 22
- 1.4 Gevolgen van deze expansies 23
- 1.5 De indeling van het Limburgs 26

2. Klankleer 29
- 2.1 Toonaccenten 31
- 2.2 Ontronding 33
- 2.3 De 'wispelturige' *r* 35
- 2.4 Spelling 39

3 Vormleer 45
- 3.1 Het lidwoord 45
  - 3.1.1 Het onbepaald lidwoord 45
  - 3.1.2 Het bepaald lidwoord 48
- 3.2 Het bijvoeglijk naamwoord 49
- 3.3 Het zelfstandig naamwoord 52
  - 3.3.1 Meervoudsvorming 52
  - 3.3.2 Verkleinwoord 56
- 3.4 Persoonlijke voornaamwoorden 59
- 3.5 Het werkwoord 64
  - 3.5.1 Onvoltooid tegenwoordige tijd 64
  - 3.5.2 Onvoltooid verleden tijd 67
  - 3.5.3 Gerundium 70

4	**Zinsleer**	72
	4.1 Vervoeging	72
	4.2 *Pijn mijn ...*	74
5	**Dialectverlies in Limburg**	75
	5.1 Taalverandering: *aomere* en *allumeur* versus *ieëker* en *computer*	75
	5.2 Functieverlies van dialecten: Bilzen als voorbeeld	77
	5.3 Structuurverlies: Kanne als voorbeeld	83
6	**Dialectwoordenschat en -lexicografie**	87
	6.1 'Typische' dialectwoorden?	87
	6.2 Lokale idiotica en woordenboeken	93
	6.3 Regionale woordenboeken	97
	6.4 Franse en Waalse leenwoorden	100
	6.5 Gemeenschappelijke woorden met het Rijnlands	101
7	**Dialectliteratuur en -muziek**	103
	7.1 Limburg als een vroeg centrum van geschreven volkstaal	103
	7.2 Een 'Tongers' *Refereyn int sot* van Arnold Bierses	104
	7.3 Jules Frère: een eenzame voorloper	106
	7.4 Maar niet aldus aan Nederlandse zijde	108
8	**Enkele dialectteksten**	111
9	**Bibliografie**	117
	9.1 Lokale woordenboeken en woordenschatverzamelingen	117
	9.2 Geraadpleegde literatuur	119
	9.3 URL's	122

Lijst van illustraties

De drie oostelijke umlautsgrenzen in Belgisch-Limburg (naar Goossens 1972)	24
De dialectologische indelingskaart van Belgisch-Limburg	27
Enkele opvallende Limburgse klankkenmerken	30
Jij en *ik* in Belgisch-Limburg	60
Percentage sprekers van het Bilzers en van andere dialecten in Bilzen-centrum per leeftijdsgroep	78
Percentage dialectsprekers in Bilzen-centrum per leeftijdsgroep en geslacht	79
Structureel dialectverlies (woordenschat) in Kanne per leeftijdsgroep op basis van 31 begrippen	85
Zelfstandig gepubliceerde lokale dialectwoordenboeken in Belgisch-Limburg anno 2004	96
Voorschoot in de dialecten van Belgisch-Limburg	99
Illustratie uit *De kóntente Bóggetenaer*	116

1. Limburg en de Limburgse dialecten

1.1 Het Limburgs in Limburg

Dit deel van de reeks 'Taal in Stad en Land' handelt over de Limburgse dialecten op het grondgebied van de Belgische provincie Limburg. Als u deze zin overbodig vindt, leest u dan vooral even verder. 'De Limburgse dialecten in Belgisch-Limburg' impliceert namelijk meteen dat er drie beperkingen gelden. Ten eerste (en nog heel evident) stopt het Limburgse taalgebied niet aan de Maas, maar vormt het een continuüm over de provincie- en landsgrens heen. Een grens die overigens eerst in 1839 met het verdrag van Londen definitief vastgelegd werd en grotendeels de bedding van de Maas volgt, met Maastricht als uitzondering. De Limburgse dialecten aan wat sindsdien de Nederlandse zijde van de Maas is en het Maastrichts, komen in dit boek dus niet aan bod.

De tweede beperking heeft betrekking op de taalsituatie in de Belgische provincie Limburg zelf. Want niet in alle Limburgse gemeenten wordt ook een Limburgs dialect gesproken. De inwoners van de West-Limburgse plaatsen Zelem, Meldert, Linkhout, Loksbergen, Halen en Zelk zijn op het westelijke Brabants georiënteerd en hebben een Brabants dialect. De dialecten in de 'neus van Limburg' zijn op het Zuiderkempens georiënteerd en bijgevolg spreken ze in Tessenderlo, Hulst, Engsbergen, Schoot, Kwaadmechelen en Genendijk ook een Brabants dialect. En de noordelijke westrand van de pro-

vincie met Leopoldsburg, Kerkhoven, Lommel, Stevensvennen en Lommel-Kolonie hoort eerder bij het noordelijk gelegen Kempenlands met eveneens Brabantse dialecten. Om de scheidingslijn tussen Brabants en Limburgs in het westen van Limburg compleet te maken, kan ook nog vermeld worden dat de dialecten van Beringen, Eversel, Tervant, Paal, Beverlo, Oostham, Heppen en Korspel een echte overgangszone vormen met dialecten die half-Brabants en half-Limburgs zijn. Zij worden bijgevolg wel tot het Limburgse taalgebied gerekend, maar dan als echte grensgevallen.

De derde beperking in onze gebiedsafbakening heeft ten slotte te maken met het feit dat er omgekeerd ook buiten Limburg aan Belgische zijde nog Limburgse (of zeer sterk aan het Limburgs verwante) dialecten voorkomen. Dat is het geval in de Vlaams-Brabantse plaatsen Rummen en Grazen, die tot de groep van Truierlandse dialecten behoren. Ook in de Noord-Brabantse plaatsen Budel, Groot-Schoot, Maarheze en Soerendonk – allen ten noorden van Hamont-Achel gelegen – spreken ze Limburgs. En ook in het vanouds Germaanstalige noordoostelijke deel van de provincie Luik (tussen de Voerstreek en de Duitse grens) worden dialecten gesproken die wat hun kenmerken betreft aansluiten bij het Limburgs. Deze drie regio's met Limburgse dialecten net over de Limburgse provinciegrens maar buiten Nederlands-Limburg worden dus evenmin in dit boek behandeld.

Daarmee is meteen heel gedetailleerd de contourlijn getrokken van het Belgisch-Limburgse gebied waarvan de dialecten het onderwerp van deze publicatie zijn. Meteen is duidelijk geworden dat dialectgrenzen weinig van doen hebben met staatkundige provincie- of landsgrenzen. Het taallandschap is – zoals het natuurlijke landschap – een continuüm, waarin elk dialect een beetje verschilt van de naburige dialecten. Hoe groter de afstand tussen twee plaatsen, hoe groter in de regel ook de dialectverschillen. Maar soms is er plots een breuk (zoals een dal of een heuvelrug in het landschap), waardoor naburige plaatsen toch heel erg van elkaar verschillen. Daarvoor is dan meestal een externe reden te vinden. Iets heeft het continuüm op die plaats verstoord. Wanneer men een groter stuk land vanop afstand bekijkt, zal men diverse landschappen onderscheiden. De grens bepalen tussen die landschappen is evenwel geen gemakkelijke zaak en gebeurt meestal op basis van een praktisch en goed zichtbaar criterium, zoals een rivier of een bergkam. In de dialectologie is dat niet anders. Wanneer men vanop afstand naar het Limburgse taalgebied kijkt, dan zijn de contouren min of meer duidelijk.

Zoomt men echter in en gaat men op zo één plaats aan die grens tussen wel- en niet-Limburgs staan, dan blijken de naburige dialecten toch ook wel overeenkomsten te hebben en blijkt de breuklijn al bij al meestal nog mee te vallen.

In het geval van het Limburgs worden de taalkundige grenzen grotendeels bepaald door twee taallijnen (isoglossen) die aan het einde van de negentiende eeuw ontdekt en ingetekend werden. De keuze voor juist deze taallijnen als grens is niet meer dan een afspraak tussen dialectologen. Maar deze afspraken zijn wel gebaseerd op het inzicht dat de dialecten aan de overzijde van de grenslijn in het algemeen minder overeenkomsten hebben met de dialecten aan de binnenzijde dan deze laatste onderling. De westgrens tussen Limburgs en Brabants wordt op die manier bepaald door de zogenoemde Uerdingerlijn, die de scheiding vormt tussen Brabants *ik* en Limburgs *ich*. Deze dialectgrens loopt onder de neus van Limburg nog een flink stuk naar het zuidwesten en valt eerst achter Tienen op de taalgrens. In de Brabantse suikerstad Tienen spreken ze dus ook op z'n Limburgs van *ich*, *mich* en *oech*. Dat betekent dialectologisch bekeken dat in het stuk Hageland ten oosten van de lijn Meldert - Diest (deze Oranjestad als historisch buitenbeentje niet inbegrepen) in feite Limburgse dialecten gesproken worden! Omdat de in de jaren dertig van de vorige eeuw door de Leuvense dialectoloog J.L. Pauwels ontdekte Getebundel – een complex samenspel van uiteenrafelende dialectgrenzen rondom de Kleine Gete van Zoutleeuw tot Halen – echter bepalender is voor de dialectverschillen in deze regio, wordt sindsdien ten zuiden van Diest de dichter bij de provinciegrens liggende hoofdstroom van deze bundel dialectlijnen als Brabants-Limburgse taalgrens gehanteerd. Pauwels was uiteraard geen Limburger. De Getelijn is het gevolg van lange tijd aanslepende grensconflicten tussen het hertogdom Brabant (Jan I en zijn voorgangers) en het graafschap Loon, waarbij de politieke grenzen voortdurend verschoven en de inwoners van de regio blijkbaar ook op taalvlak zo af en toe hun oriëntatie wisselden of kwijtraakten.

De oostgrens van het Limburgs wordt bepaald door de zogenoemde Benratherlijn, die nog een strookje in het zuidoosten van Nederlands-Limburg (rond Kerkrade) afsnijdt. Dat is de grens tussen *maken* aan de Limburgse zijde en *machen* aan de Kerkraads-Rijnlandse zijde. Het Limburgse taalgebied situeert zich tussen deze twee isoglossen en herbergt bijgevolg alle dialecten die van *ich maak* spreken. Onze terreinafbakening voor de inhoud van

dit boek – het Limburgs binnen Belgisch-Limburg – combineert dus deze dialectologische afbakening van het 'ich maak'-gebied met de staatkundige provinciegrens.

1.2 *Limburg allein*

In tegenstelling tot de overige dialecten in Vlaanderen (die op het West-Nederfrankisch teruggaan) behoort het Limburgs tot de Oost-Nederfrankische tak van de Germaanse taalfamilie. De Brabantse en Vlaamse dialecten zijn de rechtstreekse voorouders van onze Nederlandse standaardtaal, maar het Limburgs is er slechts in de tweede graad, als een tante, mee verwant.

Ook tegenwoordig nog hebben niet-Limburgers vaak de indruk 'een soort Duits' te horen, als ze dialecten uit het bronsgroene eikenhout beluisteren. Dat komt uiteraard omdat de Limburgse dialecten heel wat kenmerken gemeenschappelijk hebben met de Rijnlandse dialecten ten oosten, die niet in de Brabantse en Vlaamse dialecten ten westen voorkomen.

Het meest bekende voorbeeld vormen wellicht de persoonlijke voornaamwoorden *ich* en *du/dich* in plaats van *ik* en *gij* of *jij*. De *du/dich*-vorm komt tegenwoordig echter enkel nog in de oostelijke helft van Limburg voor. Ook bij andere voornaamwoorden, zoals *weer* 'wij', *geer* 'jullie' en *heer* 'hij', die aanleunen bij het Duitse *wir*, *ihr* en *er*, is de westelijke druk vanuit het oprukkende Brabantse dialectgebied merkbaar (zie paragraaf 3.4).

Een ander taalkenmerk waar de Limburgse dialecten mee doordesemd zijn (en dat in zijn zwakste vorm tot in het oosten van het Brabants voorkomt) en dat niet-Limburgers vooral uit het Duits kennen, is het voorkomen van umlaut of klinkerwisseling. In werkwoordvormen (bijvoorbeeld *vallen, du vils* 'jij valt') (zie paragraaf 3.5.1), meervouden (*'ne baum, twie beim* 'twee bomen') (zie paragraaf 3.3.1), verkleinwoorden (*'ne bal, e bélke* 'een balletje') (zie paragraaf 3.3.2) en afgeleide woorden (*bakken, 'n békker* 'bakker') krijgt de klinker uit het grondwoord umlaut.

Ook het niet-uitspreken van de eind-*t* is typerend voor vele Limburgse dialecten en verraadt vaak de herkomst van Limburgers als ze Algemeen Nederlands spreken, zoals in: '*ich ston deze nach op wach en heb heel zach aan u gedach*'.

Het meest bijzondere kenmerk van bijna alle Limburgse dialecten is hun zogenoemde tonaliteit: het feit dat ze gebruik maken van het verschil tussen

stoot- en sleeptoon om twee voor het overige identieke woordvormen toch een andere betekenis te geven. Voor niet-Limburgse oren is die sleeptoon-realisatie het zo beruchte 'zangerige toontje' waar Limburgers zo makkelijk op afgerekend worden (zie paragraaf 2.1).

Een ander exclusief Limburgs verschijnsel is het voorkomen van een zogenoemde gerundiumvorm op *-tère*, die uitdrukt dat de handeling van het werkwoord bezig is: *loupentère* (= al lopend), *lachentère veel er op ze gezich* (= terwijl hij lachte, viel hij op zijn gezicht) (zie paragraaf 3.5.3).

1.3 Een stukje Limburgse taalgeschiedenis

Toch is er ook binnen Limburg nog veel variatie in de dialecten vast te stellen. Die verschillen tussen de dialecten onderling en de grenslijnen die ze vormen binnen het Limburgs zijn in feite sporen van ontwikkelingen uit de Limburgse taalgeschiedenis. Want wie dacht dat de dialecten in Limburg altijd al geklonken hebben zoals vandaag en dat de huidige grenslijnen er altijd al op die plaats geweest zijn, die heeft het mis. In de loop der eeuwen heeft er heel wat bewogen in het Limburgse taallandschap. Die 'bewogen' taalgeschiedenis is in feite een verhaal van wisselende invloeden van buitenaf op het Limburgse gebied. 'Wiens brood ik eet, diens woord ik spreek' luidt een middeleeuws spreekwoord en dat mag bijna letterlijk genomen worden. De naburige regio die toonaangevend was op politiek, economisch en dus ook cultureel vlak, genoot ook op talig vlak een zeker prestige en oefende daardoor ook invloed uit op de Limburgse dialecten. Tussen het jaar 800 en heden kende het Limburgse dialectgebied na elkaar twee belangrijke stralingshaarden van cultuur- en taalprestige. De taalinvloed die ze op het Limburgs uitoefenden wordt in de historische taalkunde aangeduid met de termen 'Keulse expansie' en 'Brabantse expansie'.

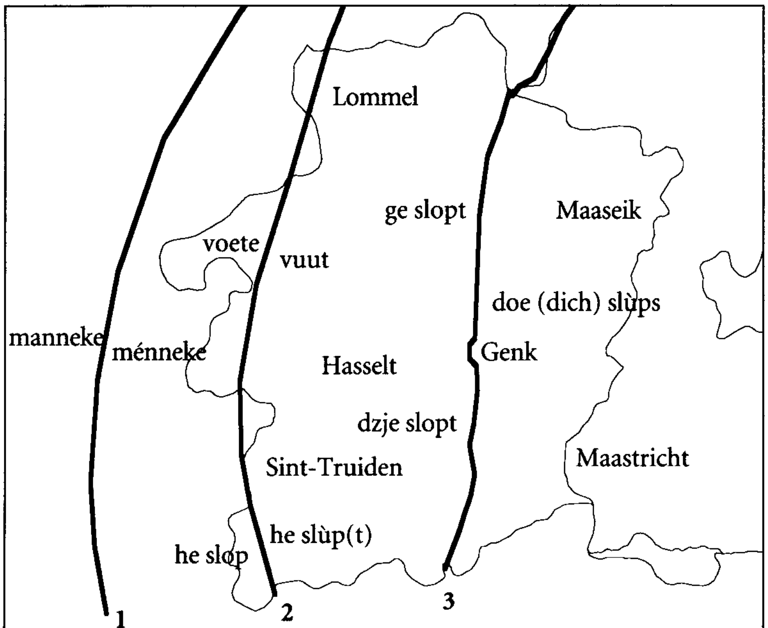
De oudste invloed op de dialecten in het Limburgse taalgebied komt vanuit het oosten, waar vandaag het Hoogduits de standaardtaal is. Eeuwen geleden hadden de moderne normtalen hun gestandaardiseerde vorm nog niet gekregen en hadden ze zich nog niet verspreid over wat vandaag het Duitse en het Nederlandse taalgebied is. Er werd toen door slechts heel weinig mensen geschreven – monniken in scriptoria en enkele geleerden in kanselarijen – en dan nog in het Latijn of nadien het Frans. De volkstaal werd gesproken met een grote regionale en lokale variatie, zoals we die vandaag

nog altijd in de dialecten kennen. Vanaf 800 lag hét culturele centrum van West-Europa toen een tijdlang in onze Limburgse achtertuin. De in Aken tot keizer gekroonde Karel de Grote was immers de vorst van een immens rijk, dat hij vanuit het naburige Rijnland bestuurde. Keulen – dat al van in de Romeinse periode een belangrijk stedelijk centrum was – werd nu een heilige stad en een machtscentrum van eerste rang. Van daaruit werden onze Limburgse dialecten dan ook sterk beïnvloed.

Die Keulse expansie van taalkenmerken verminderde in de volgende eeuwen een beetje, maar eindigde eerst echt en vrij abrupt in het jaar 1288. Toen wou de Brabantse hertog Jan I (1267-1292) – de auteur van onder meer het bekende harbalorifa-lied – zijn hertogdom graag uitbreiden. Hij had daarbij zijn oog ook laten vallen op het hertogdom Limburg aan de Vesder, om alzo een oude droom van zijn grootvader Hendrik II van Brabant te verwezenlijken. De 35-jarige Jan I verzamelde een groot leger en trok op verovering richting oosten. Op 5 juni 1288 werd de beslissende veldslag geleverd in Woeringen, een plaatsje op enkele kilometers voor Keulen, waar de Brabantse troepen erin slaagden om de Keulse aartsbisschop, Siegfried van Westerburg, krijgsgevangen te nemen en daarmee definitief de overwinning te behalen. Na dit wapenfeit slaagden de Keulse aartsbisschoppen er niet meer in hun invloed nog langer ten westen van het oude Limburg – en dus ook in de huidige Limburgen – te doen gelden. De oriëntatie van het Maasland was definitief gedraaid richting Brabant. En voortaan zou ook op talig vlak de wind uit Leuven en Brussel waaien.

1.4 Gevolgen van deze expansies

Zijn er vandaag de dag nog sporen van deze opeenvolgende expansiegolven in de Limburgse dialecten terug te vinden? Zeker wel: de geografische taalvariatie die we vandaag de dag nog aantreffen is immers het resultaat van opeenvolgende historische taalontwikkelingen. Een mooi voorbeeld van de opeenvolgende werking van de Keulse en de Brabantse expansiegolven is het voorkomen van de umlaut in de Limburgse dialecten. We kennen dat verschijnsel het best als de klinkerverandering die in het Duits aangeduid wordt met een trema op de oorspronkelijke klinker, onder meer in meervoudsvormen (*Buch – Bücher* 'boeken), verkleinwoorden (*Mann – Männchen* 'mannetje') en werkwoordsvervoegingen (*schlafen – du schläfst* 'jij slaapt'). Diezelfde

De drie oostelijke umlautsgrenzen in Belgisch-Limburg
(naar Goossens 1972)

1 Umlaut in verkleinwoorden
2 Umlaut in meervoudsvormen en
in de derde persoon enkelvoud
3 Umlaut in de tweede persoon enkelvoud

De 3 oostelijke umlautgrenzen in Belgisch-Limburg (naar Goossens 1972)

umlaut behoort bij de taalkenmerken die zich ten gevolge van de Keulse expansie tussen de negende en de veertiende eeuw ook in westelijke richting verspreid hebben. In wat vandaag Vlaanderen heet, heeft het gebruiken van umlaut-klinkerwisseling zich kunnen doorzetten in de dialecten tot aan (en in enkele gevallen zelfs tot een stuk over) de zogenoemde Schelde-Dendergrens. Deze rivieren waren ook toen reeds zozeer landschappelijke hindernissen en politieke grenzen (het Graafschap Vlaanderen) dat de Keulse taalopmars daar stilviel.

Het verminderen en stilvallen van de Keulse invloed was ook een gevolg van forse Vlaamse tegendruk van over de Schelde, want het graafschap Vlaanderen was immers ook lange tijd een toonaangevende regio. Toen na 1288 de Keulse prestigedruk wegviel, begon het westelijke taalsysteem zonder umlaut dan ook aan een heroveringstocht van het gebied ten oosten van de Schelde-Dender-grens. De Brabantse expansie stuwde die herovering verder in oostelijke richting tot in Limburg. Van die opeenvolgende invloedsgolven op het Limburgse en Brabantse dialectgebied vanuit het oosten en later vanuit het westen zijn tot op vandaag nog sporen terug te vinden in de Brabantse en Limburgse dialecten (en het noordelijker gelegen stuk van Oost-Nederland, want daar heeft zich hetzelfde verhaal afgspeeld). In verschillende gebruiksgevallen is de umlaut iets, iets meer of heel veel teruggedrongen vanaf de veertiende eeuw. De drie hoger aangehaalde voorbeelden uit het Duits hebben in onze dialecten een grens tussen westelijk ervan wel en oostelijk ervan geen umlaut die vlak naast of dwars door Limburg loopt. Vermits de verspreiding van west naar oost (Keulse expansie met umlaut) en nadien van oost naar west (Brabantse expansie zonder umlaut) liep, hebben deze umlautgrenzen een noord-zuid-oriëntatie en verdelen ze het hedendaagse dialectlandschap nog steeds in een westelijk deel zonder en een oostelijk deel met (sporen van) umlaut.

Zo loopt de grens tussen *man – ménneke* (umlaut in de verkleinwoorden) ca. 10 km naast de westelijke provinciegrens. Alle dialecten in Limburg en een strookje in de aangrenzende Kempen en het Geteland maken systematisch gebruik van de umlaut bij verkleinwoorden (als de aard van de klinker dit mogelijk maakt): *bal – bélke* 'balletje', *hoed – huujke* 'hoedje', *bos – bùske* 'bosje', *does – dùske* 'doosje'... De grens tussen wel umlaut in het oosten en geen in het westen bij meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden (*voet – vuuj* 'voeten', *dook – deuk* 'doeken') (zie paragraaf 3.3.1, punt 2) en bij de derde persoon enkelvoud van werkwoorden (*slapen - hee slùpt* 'hij slaapt', *graven – hee gruuëft* 'hij graaft') loopt parallel aan de eerste, maar dan ca. 10 km meer naar het oosten. In feite snijdt deze umlautgrens de westelijke deeltjes van de provincie af, waarvan we hierboven zeiden dat ze een Brabants dialect spreken. De derde umlautgrens ligt ongeveer in het midden van de provincie en scheidt de westelijke umlautloze vormen in de tweede persoon enkelvoud van werkwoorden van de oostelijke dialecten met umlaut, zoals in *slaopen - dich sluuëps* 'jij slaapt', *trékken – dich trùks* 'jij trekt'.

De umlaut die eerst vanuit het Rijnland de Limburgse en Brabantse dialecten 'veroverd' heeft, is nadien onder westelijke druk teruggedrongen, maar niet in alle gevallen even succesvol. Het resultaat is een zogenoemd terraslandschap, waarin men meer umlautswerking vindt, naarmate men vertrekkend aan de Schelde/Dender oostwaarts wandelt tot aan de Maas en naar de dialecten luistert. Meteen is ook duidelijk waarom de Duitse standaardtaal de umlaut wel kent en het op westelijke dialecten gebaseerde Nederlands niet. Bovendien kan op basis van deze taalevolutie het Brabants in feite ook – gechargeerd én chargerend – omschreven worden als de centrale dialectgroep tussen kust en Maas die 'eerst verlimburgst en nadien weer vervlaamst werd'.

1.5 De indeling van het Limburgs

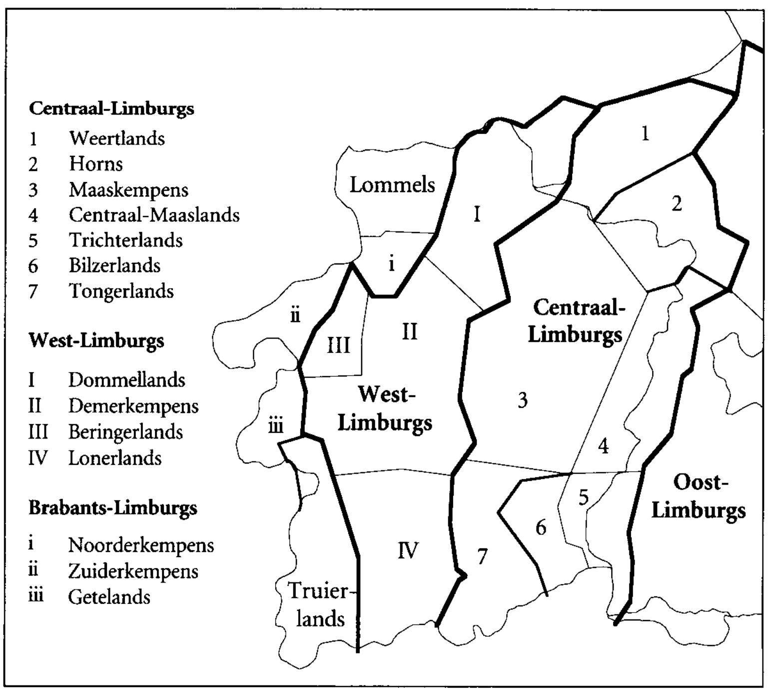
Nu we de opeenvolgende oostelijke en westelijke invloedsgolven op het Limburgse taallandschap hebben leren kennen, zal het niet meer verbazen dat de interne dialectvariatie binnen Limburg ook een duidelijke oost-west-oriëntatie heeft. De belangrijkste grens wordt gevormd door een bundel bijna gelijk lopende dialectgrenzen, die ongeveer in het midden van de provincie van noord naar zuid lopen. Zij vormen de sterk geprononceerde grens tussen de West-Limburgse dialecten en de Centraal-Limburgse dialecten. Deze laatste benaming hoeft niet te verwonderen, wanneer men zich even realiseert dat hier uitgegaan wordt van een indeling van het ganse Limburgse taalgebied, inclusief de Nederlandse provincie. De West-Limburgse dialecten staan dus in menig opzicht meer op Nederlands standpunt en de Centraal-Limburgse hebben meer verwantschap met en invloed vanuit het Rijnland kunnen bewaren. De Brabantse expansie was op deze plaats dus grotendeels uitgewerkt.

Het gaat bij de dialectverschillen tussen West- en Centraal-Limburgs over tegenstellingen tussen *gij* en *du*, de *sch-/sj-* in *schoeël, scheep, schètsen* en *sjoeël, sjeep, sjaatsen*. Ook de grenslijnen van de tegenstelling tussen *-ui-* en *-oe-* in *huis, buiten, ruit* en *hoes, boete, roet* en tussen *-ij-* en *-ie-* in *ijzer, bijten, fijn* en *iezer, bieten, fien* situeren zich in deze buurt. Een dergelijke opeenstapeling van dialecttegenstellingen veroorzaakt hier een grote tegenstelling tussen dialecten die aan weerszijden van deze bundel taalgrenzen liggen, zoals Bocholt en Kaulille, twee kerkdorpen die sinds enkele decennia tot

één fusiegemeente verenigd zijn. Men heeft daar in de beide richtingen doorgaans niet veel woorden over voor het 'rare taaltje' dat in de buurgemeente gesproken wordt.

Binnen de West-Limburgse dialecten is er vervolgens een verdere opdeling in drie dialectregio's van noord naar zuid: de Dommellandse, de Demerkempense en de Lonerlandse dialecten. Van het kleiner Beringerlandse gebiedje dat het westelijke uithoekje van het West-Limburgs vormt, is hierboven al aangehaald dat het sterk naar het Brabants neigt, maar toch nog net iets meer Limburgse kenmerken heeft. Van de Truierlandse dialecten die in het zuidwesten aan het West-Limburgse gebied aansluiten, kan ongeveer hetzelfde gesteld worden. Zij vormen de geleidelijke overgang naar het Brabants met de Getelijn als erg breed en rafelig grenstraject en vooral na 1288 veel westelijke druk op de oude politieke en talige grens.

De Centraal-Limburgse dialectgroep, strekt zich uit van een taalgrens-

De dialectologische indelingskaart van Belgisch-Limburg

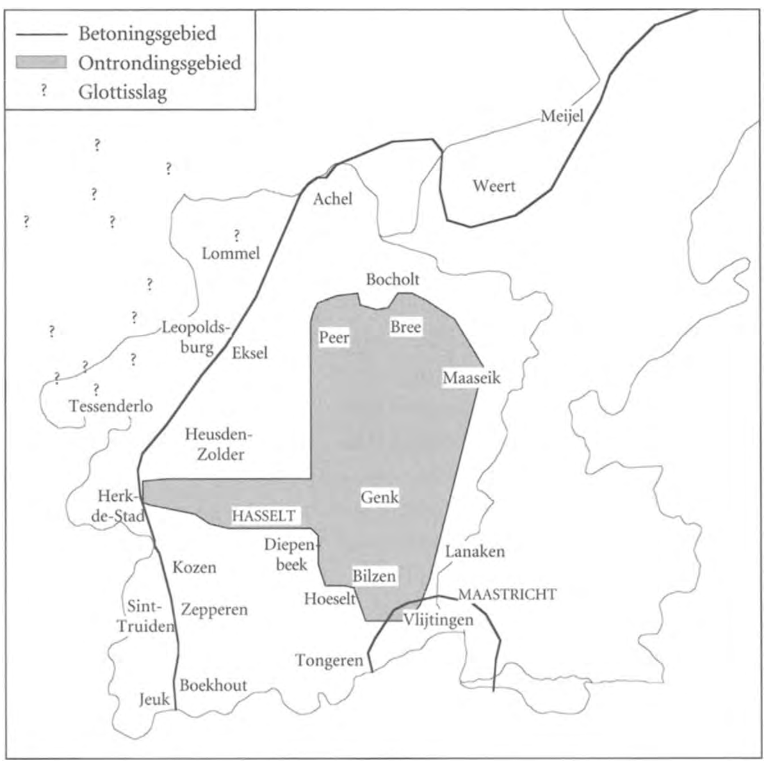
bundel in het midden van de provincie tot en met het Maasland – de Nederlandse oever meegerekend. Dat bewijst meteen dat de Maas eertijds en zeer lang geen echte hindernis voor contact van de ene oever met de andere is geweest. Een conclusie die ook bevestigd wordt door de vaststelling dat er nogal wat gemeenschappelijke familienamen aan weerszijden van de Maas in de oevergemeenten voorkomen. Het Centraal-Limburgs wordt verder ingedeeld in zeven subgroepen, waarvan enkel het meest noordelijke Weertlands volledig buiten de Belgische provincie valt. Het Horns situeert zich eveneens in het noorden. Dan is er opnieuw een west-oost-gradatie merkbaar tussen de oostelijke Centraal-Maaslandse en Trichterlandse dialecten in de Maasvallei en de Kempense en Haspengouwse dialecten ten westen ervan. De grote groep Maaskempense dialecten vormt het noordwestelijke kwart van het Centraal-Limburgs. Onder de grens Kempen-Haspengouw, in het vruchtbare en dichtbewoonde zuiden van de provincie, wordt de indeling verder bepaald door de stedelijke centra Tongeren en Bilzen. Die hebben, net zoals Maastricht, hun invloedssfeer in het omliggende platteland, waar de dialecten zich met enige vertraging richten naar hetgeen in de stad telkens weer als vernieuwing aangebracht wordt in het dialect.

2. Klankleer

In dit hoofdstuk komen enkele typische klankkenmerken van de Belgisch-Limburgse dialecten aan bod. De onderstaande paragrafen behandelen telkens klankverschijnselen die in een vrij ruim gebied binnen Belgisch-Limburg voorkomen, zoals het verschil tussen sleeptoon en stoottoon, de ontronding van klinkers of het wegvallen van de *-r* bij de medeklinkers.

Dit neemt echter niet weg dat er ook klankverschijnselen zijn die slechts in een vrij klein verspreidingsgebied voorkomen. Dat is bijvoorbeeld het geval met de 'glottisslag' in het noordwesten van de provincie. De 'glottisslag' is een kort onderbreken van de luchtstroom door de stembanden kort af te sluiten en plotseling terug te openen, waardoor de luchtstroom terug vrijgelaten wordt en een kort ploffend geluid in de keel ontstaat. In het Algemeen Nederlands komt de glottisslag voor tussen twee klinkers binnen een woord, bijvoorbeeld *beamen* [beʔamen], of tussen twee woorden waarvan het eerste op een klinker eindigt en het tweede met een klinker begint, bijvoorbeeld *deʔagent, naʔeen avondjeʔuit.* In de dialecten wordt de glottisslag weergegeven door een vraagteken (*ʔ*), in aansluiting bij de fonetische weergave [ʔ]. In het noordwesten van Belgisch-Limburg en in het oosten van Antwerpen kan de glottisslag voorkomen in plaats van een *k* of een *t*. In Belgisch-Limburg gaat het om de dialecten van Lommel, Kwaadmechelen, Oostham, Heppen, Kerkhoven en Tessenderlo. Het verspreidingsgebied van de glottisslag is het grootst wanneer hij een *k* tussen twee klinkers ver-

vangt, zoals in *ba?e(n)* voor 'bakken', of bij woorden met *-rk-* waar tussen *r* en *k* een doffe *e* geschoven wordt, zoals in *werre?e* voor 'werken'. In deze gevallen komt de glottisslag voor in een sikkelvormig gebiedje van Tessenderlo in het zuiden tot Arendonk (in de provincie Antwerpen) in het noorden. Tussen twee klinkers, bijvoorbeeld in verkleinwoorden als *menne?e* voor 'mannetje' of *kinne?e* voor 'kindje' is de glottisslag niet (meer) overal te horen. De vervanging van *k* door een glottisslag treffen we overigens ook aan in West-Vlaanderen en een groot deel van Oost-Vlaanderen. Kenmerkend voor het Antwerps-Limburgse grensgebied is dat de glottisslag ook een *t* kan vervangen. Bij de verkleinvormen waar de *t* wordt vervangen, zoals in *pin?je* voor 'pintje', is het verspreidingsgebied nog iets kleiner dan bij de verkleinwoorden waar een *k* wordt vervangen. Echt zeldzaam is de glottisslag

Enkele opvallende Limburgse klankkenmerken

ter vervanging van een *t* tussen twee klinkers, zoals in *ee?e* 'eten' en *waa?er* 'water'. In deze context komt de glottisslag enkel voor in het uiterste zuiden van het gebiedje, namelijk in de dialecten van Tessenderlo, Vorst, Klein-Vorst en Kwaadmechelen.

Op blz. 30 geven we het verspreidingsgebied van de glottisslag visueel weer, alsook reeds de verschijnselen die verder in dit hoofdstuk aan bod komen.

2.1 Toonaccenten

Een van de vaakst gehoorde opmerkingen buiten de provinciegrenzen is dat Limburgers traag zouden spreken of dat ze zouden zingen bij het spreken. Deze indruk van zangerigheid heeft alles te maken met een systeem van twee toonaccenten in de Limburgse dialecten, dat vaak als het meest typerende klankverschijnsel van de Limburgse dialecten wordt beschouwd. Het gaat om een functionele tegenstelling tussen wat men in de taalkunde 'stoottoon' (of toonaccent 1) en 'sleeptoon' (of toonaccent 2) noemt. De stoottoon is krachtiger en explosiever, de sleeptoon leidt daarentegen tot een iets langere uitspraakduur van de klinker. Bijna iedere beklemtoonde klinker wordt in de meeste Limburgse dialecten ofwel met stoottoon, ofwel met sleeptoon uitgesproken. Het is vooral de van het Algemeen Nederlands afwijkende sleeptoon die de Limburgers hun zogenoemde zangerigheid verleent. Ook wanneer Limburgers Algemeen Nederlands spreken, spreken zij de klinkers die in hun dialect sleeptoon hebben iets langer uit.

Belangrijk nu is dat het verschil tussen sleeptoon en stoottoon in de Limburgse dialecten kan leiden tot betekenisverschillen die uitsluitend door dit toonverschil bepaald worden. Een klassiek voorbeeld dat daarbij steeds vermeld wordt, is het onderscheid tussen *bal* 'voetbal' met sleeptoon en *bal* 'dansbal, feest' met stoottoon. Dergelijke betekenisverschillen ten gevolge van een toonverschil komen bijna in de hele provincie voor.

	sleeptoon	**stoottoon**
Bree	*tut* 'tuit: plastic zakje'	*tut* 'fopspeen' (naast *tutter*)
Eksel	*schuur* 'scheur'	*schuur* 'schuur'
Stokkem	*kal* 'praat'	*kal* 'wig'
Genk	*eek* 'eik'	*eek* 'edik: azijn'

	sleeptoon	stoottoon
Hasselt	*gaas* 'gas'	*gaas* 'gans'
Tongeren	*nau* 'nu'	*nau* 'nieuw'
Borgloon	*stroeët* 'straat'	*stroeët* 'strot'
Kortessem	*broud* 'brood'	*broud* 'bruid'

Dit betekenisverschil kan ook bestaan uit een tegenstelling tussen enkelvoud en meervoud. Het enkelvoud heeft dan in de regel sleeptoon, het meervoud stoottoon, bijvoorbeeld Hamonts *peerd* 'paard/paarden', Kinroois *daag* 'dag/dagen', Boorsems *knien* 'konijn/konijnen', Zonhovens *érrem* 'arm/armen', Hasselts *bien* 'been/benen', Tongers *bérg* 'berg/bergen'.

Wanneer de tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon gepaard gaat met een betekenisverschil, zoals in de bovengenoemde voorbeelden, zegt men in de taalkunde dat het onderscheid tussen beide toonaccenten 'distinctief' of betekenisonderscheidend is. Daarnaast kan het verschil tussen beide toonaccenten binnen een woord ook louter grammaticaal bepaald zijn, zonder dat daarbij sprake is van een betekenisverschil. Dat is onder andere zo bij de verbuiging van bijvoeglijke naamwoorden, vergelijk bijvoorbeeld *die peer is geel* met *een geel peer*: in het eerste voorbeeld heeft *geel* in de Limburgse dialecten sleeptoon, in het tweede stoottoon (zie verder ook paragraaf 3.2, punt 1c).

Het voorkomen van twee of meerdere toonaccenten is overigens een vrij zeldzaam procédé: in Europa komt het alleen voor in enkele Skandinavische talen en regionale Baltisch-Slavische varianten. De meest bekende toontaal ter wereld is allicht het Chinees, dat zowaar een systeem kent van vier accenten: afhankelijk van hoe men het woord *ma* uitspreekt, kan het 'moeder' (vlakke hoge toon), 'hennep' (hoge stijgende toon), 'schelden' (hoge dalende toon) of 'paard' (eerst dalende en vervolgens stijgende toon) betekenen.

De westgrens van het Limburgse betoningsgebied ligt in Belgisch-Limburg ten oosten van Lommel, Leopoldsburg, Beringen, Linkhout, Herk-de-Stad, Nieuwerkerken, Sint-Truiden, Brustem, Aalst (bij Sint-Truiden), Mielen-boven-Aalst en Jeuk. Dit wil niet zeggen dat de Limburgers in de opgesomde plaatsen helemaal niet meer zouden 'zingen', wel dat de tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon in deze plaatsen niet langer distinctief is. De meest westelijke plaatsen waar de toonoppositie gepaard kan gaan met een betekenisverschil zijn Achel, Neerpelt, Overpelt, Hechtel, Eksel, Koersel, Heusden,

Zolder, Lummen, Schulen, Kozen, Zepperen, Rijkel, Groot-Gelmen en Boekhout. Ten noorden van Hamont kennen ook de dialecten van Budel, Maarheeze en Soerendonk als enige plaatsen buiten Limburg de tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon. In Nederlands-Limburg kennen de Weertlandse dialecten (het gehucht Weert), alsook het dialect van Meijel en de dialecten ten noorden van Horst, Arcen en Broekhuizen de tegenstelling dan weer niet. De overige Nederlands-Limburgse dialecten kennen de tegenstelling tussen beide toonaccenten wel, evenals een groot aansluitend Rijnlands, vooral Ripuarisch, gebied waar de tegenstelling in de taalkunde gekend is als de 'Rheinische Akzentuierung'.

Binnen dit grote Rijnlands-Limburgse gebied is in 2001 door Cajot vastgesteld dat enkele dialecten ten zuidwesten van Maastricht geen distinctieve tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon meer hebben. In Belgisch-Limburg hebben grosso modo de dialecten in de gemeente Riemst het verschil tussen beide toonaccenten opgegeven. Dit is hoofdzakelijk te wijten aan het feit dat de sleeptoon en de stoottoon een verandering van klank kunnen teweegbrengen. Dit is allicht het eerste vastgesteld bij de afstammelingen van de West-Germaanse lange *iê*: de Maaslandse dialecten kennen hier nog een tegenstelling tussen bijvoorbeeld *priês* 'prijs' met sleeptoon, en *priês* 'prijzen' met stoottoon; in Maastricht en omgeving heeft de stoottoon ervoor gezorgd dat de oorspronkelijke lange *iê* zich tot een tweeklank *ei* ontwikkeld heeft, terwijl de sleeptonige *iê* bewaard gebleven is, zodat men daar de tegenstelling *priês* 'prijs' – *preis* 'prijzen' (en in bijvoorbeeld Riemst *prees* – *preis*) kent. Dergelijke ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat de tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon als het ware overbodig geworden is, wat overigens niet wegneemt dat de typische Limburgse sleeptoon ook in de Riemstse dialecten overduidelijk te horen is in een woord als *hoond* 'hond'. Er zijn echter geen woordparen meer te vinden waar het betekenisverschil uitsluitend wordt uitgedrukt door een verschil tussen sleeptoon en stoottoon.

2.2 Ontronding

Een belangrijk en opvallend verschijnsel dat in een vijftigtal dialecten in Belgisch-Limburg voorkomt is de zogenoemde 'ontronding'. Met de term ontronding wordt in Belgisch-Limburg verwezen naar het feit dat de geronde voor-

klinkers (*uu, u, ù; uû, eu, èù*) en de geronde tweeklank *ui* in de desbetreffende dialecten systematisch ontrond en vervangen worden door een ongeronde tegenhanger (*ie, i, é/è; iê, ee, ê/èè; ei*). De begrippen 'gerond' en 'ongerond' hebben betrekking op de stand van de lippen bij het uitspreken van de klinkers: bij de *oe* of *uu* bijvoorbeeld zijn de lippen gerond, bij de *ie* ongerond of 'gespreid'. Ontronding betekent dus dat de stand van de lippen verandert van gerond naar ongerond, wat gepaard gaat met een verandering van klank. Het resultaat van deze ontronding is dat er nauwelijks geronde voorklinkers voorkomen in deze dialecten, behalve in leenwoorden. Zo vermeldt Staelens (1982: 13) in zijn *Dieksjenèèr van 't (H)essels* bijvoorbeeld dat de korte, scherpe *uu* (van Nederlands *minuut*) en de lange *uû* (van Nederlands *muur, muren*) in het Hasselts bijna niet voorkomen, alleen in enkele afzonderlijke Franse leenwoorden, zoals in *dzjuus* 'juist' (Frans *juste*) en *zjuûsj* 'rechter (Frans *juge*)'. We geven enkele voorbeelden van ontronding in het Hasselts.

*uû › *iê › eje*	*dejer* 'duur' (uit *diêr*)
eu › ee	*sleetel* 'sleutel'
èù › ee	*freet* 'fruit' (uit *frèùt*)
uu › ie	*sieggele* 'sukkelen'
u › i	*din* 'dun'
ù › é	*dérp* 'dorp' (uit *dùrp*)
*ui › *ei › ê*	*Lêk* 'Luik' (uit *Leik*)

In Belgisch-Limburg komt de ontronding voor in een gebied dat in het noorden begrensd wordt door Peer, Grote-Brogel, Beek en Tongerlo en in het zuiden door Grote-Spouwen en Vlijtingen, met daartussenin als oostgrens Neeroeteren, Veldwezelt en Hees, de opgesomde plaatsen telkens inbegrepen. In het westen loopt de grens van Kleine- en Grote-Spouwen via Martenslinde, Bilzen en Beverst naar Hasselt. Diepenbeek daarentegen heeft geen sytematische ontronding. Ten westen van Hasselt strekt de ontronding zich in een smalle uitloper via Kuringen, Stokrooi, Kermt, Spalbeek en Berbroek uit tot Schulen.

Om te kunnen spreken van een ontrondingsgebied is het belangrijk dat de dialecten in dat gebied álle geronde voorklinkers systematisch ontronden, of toch ten minste in de overgrote meerderheid van de gevallen (bijvoorbeeld niet in leenwoorden). Het volstaat niet dat een bepaald woord of een bepaalde reeks woorden ontronding heeft, want dan hebben we meestal met een

ontlening of een andere ontwikkeling te maken. Zo zijn de vormen *rég* 'rug', *brég* 'brug', *trég* 'terug', *még* 'mug', *stép* 'stof' (Middelnederlands *stubbe*), *stébbe* 'stof afnemen', *két* 'kudde', *sjédde* 'schudden' en *vélle* 'vullen' in de dialecten van Herderen, Riemst, Val-Meer en Zichen-Zussen-Bolder, onmiddellijk ten zuiden van het ontrondingsgebied, niet het resultaat van een ontronding, maar wel het gevolg van de werking van een vroegere klankwettige stoottoon in oorspronkelijk tweelettergrepige woorden (Middelnederlands *rugge* enz.), terwijl klankwettig sleeptonige woorden als *pùt* 'put' en *krùk* 'kruk' de geronde klinker wel behouden hebben.

De dialecten in Belgisch-Limburg die niet tot het ontrondingsgebied behoren, vertonen een sterke tendens tot het omgekeerde procédé, namelijk de ronding van een ongeronde voorklinker *ie, i, é; iê, ee, ê; ei* tot *uu, u, ù, uû, eu, èù; ui*. In tegenstelling tot de ontronding treedt de ronding nooit systematisch op bij álle ongeronde voorklinkers, maar steeds slechts in een beperkt aantal gevallen. Volgens Taeldeman (1994) komt de ronding 'bij voorkeur' voor bij een labiaal of lipklank (*p, b, m*), bijvoorbeeld *lup* 'lip', *hùbbe* 'hebben' of *slùm* 'slim', en is ook de *l* een 'uitstekende geleider' voor klinkerronding, bijvoorbeeld *sjùlp* 'schelp', *vèùl* 'veel'. In andere contexten is ronding veel zeldzamer en beperkt zich vaak tot enkele unica, zoals *sjuute* 'schieten' in Zichen-Zussen-Bolder.

2.3 De 'wispelturige' r

Met de ontronding hebben we in de vorige paragraaf een klankverschijnsel met betrekking tot de klinkers wat nader bekeken, in deze paragraaf gaan we dieper in op een van de vele bijzonderheden bij de medeklinkers. De meest in het oog springende medeklinker is wel de *r*. In de Belgisch-Limburgse dialecten treffen we de *r* in sommige woorden op een andere plaats aan dan in het Algemeen Nederlands, maar soms komt de *r* ook voor in woorden die in het Algemeen Nederlands geen *r* hebben of omgekeerd.

1. r-'metathese'

In sommige woorden in de Belgisch-Limburgse dialecten staat de *r* op een andere plaats dan in het Algemeen Nederlands; dit verschijnsel wordt in de taalkunde '*r*-metathese' genoemd. Voor een beklemtoonde klinker die

gevolgd wordt door een dentale medeklinker (dit zijn de medeklinkers die gevormd worden door met de tong de tanden aan te raken), te weten *d*, *t*, *s*, *z*, *l* of *n*, kan de voorafgaande *r* naar achteren springen en zo tussen de klinker en de medeklinker komen te staan. Het resultaat van deze *r*-metathese is nog duidelijk zichtbaar in een aantal Nederlands-Duitse tegenstellingen, bijvoorbeeld *bord – Brett*, *borst – Brust*, *derde – dritte*, *dorsen – dreschen*, *vers – frisch* enz. waar het Algemeen Nederlands *r*-metathese heeft, het Standaardduits niet (meer). In Belgisch-Limburg kunnen we deze tegenstelling mooi illustreren aan de hand van de grens tussen *(kwak)vors* en *(kwak)vros* (vergelijk Duits *frosch*) voor 'kikker' in de omgeving van Sint-Truiden en Borgloon. Ook in enkele Franse leenwoorden is *r*-metathese opgetreden, zo bijvoorbeeld in Bilzers *persesse* 'processie' (Frans *procession*), *perzong* 'gevangenis' (Frans *prison*) en *perses* 'boete; rechtszaak' (Frans *proces*).

Een bijzondere vorm van *r*-metathese is de zogenoemde 'afstandsmetathese' waarbij de *r* en een *l* van plaats veranderen in woorden die eindigen op *-el* en waarbij tussen de *r* en *-el* nog een lipklank (*b*, *p*, *f*, *v*, *m*) of keelklank (*k*, *g*, *ch*) staat, zoals in *dolper* 'dorpel', *kelver* 'kervel', *olger* 'orgel' of in de spotnaam *Melgerpense* 'Mergelpensen' voor de inwoners van Zichen (-Zussen-Bolder), een verwijzing naar de voormalige mergelwinning. Onder invloed van het Algemeen Nederlands verdwijnen de vormen met *r*-metathese echter langzaam uit onze dialecten.

2. Dissimilatie van -el tot -er

De onbeklemtoonde lettergreep *-el* kan op het einde van een woord waarin hij in het woord voorafgegaan wordt door een andere *l* omgevormd worden tot *-er*, zo bijvoorbeeld in *leper* (of in Borgloon *löpper*) 'lepel', *sleuter* 'sleutel', *vleuger* 'vleugel'. In de taalkunde noemt dit verschijnsel 'dissimilatie' of het ongelijkluidend maken van twee gelijke klanken. In Belgisch-Limburg komt dit verschijnsel vooral voor in het zuidwesten, al moet het verspreidingsgebied, te oordelen aan enkele geïsoleerde voorkomens, vroeger groter geweest zijn. Een zeldzame keer komt *-el* ook voor in de plaats van *-er* zonder voorafgaande *r*, bijvoorbeeld *hamel* 'hamer'.

Een vergelijkbare ontwikkeling, maar dan omgekeerd, is waar een voorafgaande *r* in woorden die op *-er* eindigen als *l* wordt uitgesproken, zoals in Bilzers *spelver* 'sperwer' of *malmer* 'marmer'.

3. r-'epenthese'

In een onbeklemtoonde eerste lettergreep treffen we na de klinker soms een *r* aan in woorden die in het Algemeen Nederlands helemaal geen *r* hebben. Dat is bijvoorbeeld het geval voor *kerneen* 'konijn' of *kernaarvogel* 'kanarievogel' in Loksbergen, waar de onbeklemtoonde klinker zoals overigens vaak verdoft is tot *e* (als in *de*). Het invoegen van de *r* na een onbeklemtoonde lettergreep, in de taalkunde '*r*-epenthese' genoemd, treedt niet op in een vastomlijnd gebied, maar verschilt van woord tot woord. Andere voorbeelden zijn *kortelet* 'kotelet' of *sjarlot* 'sjalot'.

De *r* is overigens niet de enige letter die na een onbeklemtoonde lettergreep kan ingevoegd worden, zo horen we in Loksbergen bijvoorbeeld een *m* in *pampier* 'papier' (naast *papier*) en een *l* in *vagelvuur* 'vagevuur'.

4. r-'deletie' of r-'wegval'

Het omgekeerde van het invoegen van een *r*, namelijk het wegvallen van de *r* in woorden die in het Algemeen Nederlands een *r* hebben, komt in Belgisch-Limburg ook voor. In de eerste plaats valt de *r* weg op het einde van een aantal 'kleine' woorden, vooral functiewoorden (bijvoorbeeld voornaamwoorden) zoals Algemeen Nederlands *waar, daar, naar, wanneer, niet meer, hier* enz. die dan al naargelang de streek bijvoorbeeld *woe* (Kinrooi), *moe* (Zonhoven), *boo* (Tongeren) voor 'waar', *dô, nô, wannee, niet mee, hie* enz. luiden. In deze woorden valt de *r* in bijna heel Belgisch-Limburg weg. In andere woorden komt de systematische wegval van *r* op het einde van een woord in de Nederlandse dialecten overigens alleen in het zuiden van Vlaams-Brabant voor, bijvoorbeeld *bie* 'bier', *vuu* 'vuur'.

Daarnaast valt de *r* ook weg voor een *s, z, t, d, l* en *n*, dit is voor een 'dentale' medeklinker (een medeklinker die gevormd wordt door met de tong de tanden aan te raken), in een groot gebied in Belgisch-Limburg dat als het ware een driehoek vormt met de rechtopstaande zijde in het westen van de provincie en dat in het zuidoosten uitloopt op een punt in Vroenhoven en Kanne. Het gebied waar de *r* in Belgisch-Limburg wegvalt, maakt deel uit van een groter zuidelijk gebied dat in zijn meest verspreide vorm in het westen volledig Frans- en West-Vlaanderen bestrijkt. Het aantal gevallen waar de *r* wegvalt, neemt echter toe van het westen naar het oosten, dat wil zeg-

gen dat de *r* in West-Vlaanderen minder vaak wegvalt dan in Belgisch-Limburg. De verspreiding van de *r*-wegval is het grootste voor een *s* of *z*: de *r* valt weg in een gebied dat heel Frans-Vlaanderen bestrijkt in het westen tot Vroenhoven en Kanne in het zuidoosten, bijvoorbeeld Vroenhovens *kjùs* 'kers', *vjùs* 'vers', *jùssens* 'hersenen', *bjùstel* 'borstel', *dwos* 'dorst', *vjés* 'vaars'.

Voor een *t* of *d* is het gebied waar de *r* wegvalt heel wat kleiner. In het westen reikt het slechts tot aan de grens met Vlaams-Brabant en Oost-Vlaanderen, maar voorts reikt het ook iets minder ver naar het noorden. In Belgisch-Limburg is het stadsdialect van Hasselt daar een goed voorbeeld van: zoals De Schutter en Taeldeman (1994) opmerken valt de *r* in Hasselt voor *s*/*z* altijd weg, bijvoorbeeld in *kjaas* 'kers', *kas* 'kaars', *bos* 'barst/beurs', *posse* 'persen', maar in de regel niet voor *t*/*d*, bijvoorbeeld *kaart* 'kaart', *baord* 'boord'. (Op beide regels zijn er slechts enkele uitzonderingen te noteren, bijvoorbeeld *korsmes/kersmis* 'kerstmis', *bors(t)* 'borst', *schaars* 'scheermes', *schors* 'schors' en enkele Franse leenwoorden waar de *r* voor *s* bewaard gebleven is; en *hot* 'hort' en *keddel* 'kartel', waar de *r* voor *t*/*d* wel wegvalt.)

Voor een *l* of *n* ten slotte is het gebied waar de *r* wegvalt heel wat minder vastomlijnd, doordat er in de dialecten, net als in het Algemeen Nederlands, vaak een doffe *e* tussen de *r* en de eropvolgende *l* of *n* geschoven wordt, bijvoorbeeld *kerel*, *parel*, *toren*, *garen*. Daardoor verschilt het gebied waar de *r* wegvalt van woord tot woord. Waar de *r* in *kern* nog wegvalt in een groot deel van Vlaams-Brabant en Antwerpen (behalve in het westen van beide provincies) en in het merendeel van Belgisch-Limburg, blijft de *r* in *kerel* in het merendeel van dit gebied behouden. De vormen zonder *r*, bijvoorbeeld *kjaal* (Hasselt), *kjél* (Tongeren), komen in het westen van Belgisch-Limburg al niet meer voor, bijvoorbeeld Sint-Truidens *kêrel*.

Ook andere medeklinkers komen in de Belgisch-Limburgse dialecten niet altijd voor waar we ze op basis van het Algemeen Nederlands verwachten. Zo is de *l* bijvoorbeeld niet alleen net als in Algemeen Nederlands *oud*, *goud*, *hout*, *houden* weggevallen (vergelijk Duits *alt*, *Gold*, *Holz*, *halten*), d.i. in de combinatie *a* of *o* + *l* + *d*/*t*, maar ook voor *f*/*v*, bijvoorbeeld *haaf* 'half', *kauf/kaaf* 'kalf', *wouf* 'wolf', of voor *m* in *paum/paam* '(hand)palm' en *paumzondeg* 'Palmzondag', voor *k* in *vouk* 'volk', *wouk* 'wolk'. Voor de wegval van de *t* op het einde van een woord verwijzen we hier naar paragraaf 3.5.1.

We kunnen in dit boekje echter niet dieper ingaan op de vele andere eigenaardigheden die we in Belgisch-Limburg met betrekking tot de medeklinkers

aantreffen. Met de behandeling van de *r* menen we echter een goede indruk gegeven te hebben van de verschillende mogelijkheden die in onze provincie kunnen voorkomen (verspringing, vervanging, invoeging, weglating).

2.4 Spelling

Er bestaat geen algemeen aanvaarde uniforme dialectspelling voor de Belgisch-Limburgse dialecten zoals we die kennen voor het Algemeen Nederlands, hoewel er verschillende initiatieven in die richting geweest zijn. Doordat de meeste dialecten meer klanken hebben is de Nederlandse spelling ontoereikend. In principe zou men dus een spelling moeten ontwerpen voor de extra klanken, maar helaas is het probleem niet zo eenvoudig. De spelling van dialecten is immers een gevoelig onderwerp en geeft steevast aanleiding tot eindeloze discussies. De volgende anekdote is daar een mooie illustratie van. In 1998 werd een werkgroep opgericht om een gemeenschappelijk woordenboek van de dialecten van Bocholt en Kaulille, een deelgemeente van Bocholt, samen te stellen. Dat beide dialecten erg van elkaar verschillen (zie bijvoorbeeld paragraaf 3.5.1: Bocholt *de/dich woens* versus Kaulille *ge woent* 'jij woont') vormde daarbij geen probleem, de spelling gaandeweg echter wel. De gemoederen liepen zo hoog op dat de werkgroep nog geen jaar later gesplitst is in een Bocholtse en een Kauliller afdeling. Het resultaat is dat eind november 2004 twee woordenboeken voorgesteld zullen worden aan het publiek, één voor Bocholt en één voor Kaulille, elk in hun eigen spelling. In de voorbije decennia zijn overigens reeds een vijftiental lokale woordenboeken in Belgisch-Limburg verschenen (zie paragraaf 6.1), die eveneens elk een andere spelling gebruiken. Nochtans bestaan er reeds geruimere tijd voorstellen voor de spelling van Limburgse dialecten.

De oudste vereninging die tot op heden actief ijvert voor 'de instandhouding en bevordering van de Limburgse dialecten' is Veldeke. Deze verening werd gesticht in 1926 en had toen reeds een basisregeling voor de spelling van Limburgse dialecten, die weliswaar vooral gericht is op Nederlands-Limburg, maar in principe ook kan gelden voor de Belgisch-Limburgse dialecten. In de loop der jaren is deze spelling herhaaldelijk lichtjes gewijzigd (1941, 1952, 1983 en onlangs in 2000) en na de erkenning van het Nederlands-Limburgs als officiële streektaal op 20 februari 1997 heeft zij mee aan de basis gelegen van de officiële Limburgspelling 2003. Het valt echter nog

af te wachten of deze spelling door de toekomstige woordenboekmakers wel gehanteerd zal worden.

Een tweede systematisch spellingsvoorstel vinden we in de bijdrage 'Een leesbare dialectspelling' in Bijlage 5: J.Cajot (ed.), *Hoe maak ik een dialect-woordenboek? Een handleiding voor Limburgers en anderen, die dialectwoorden willen spellen, verzamelen en beschrijven* van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde (VLDN). Deze vereninging werd gesticht in 1976 en 'zet zich in voor de [wetenschappelijke] studie van het dialectologisch en naamkundig erfgoed van de beide provincies Limburg'.

Voorts ijvert de vereniging Algemeen Geschreven Limburgs (AGL) voor een overkoepelende dialectspelling die de exacte uitspraak van een woord in de verschillende dialecten overstijgt. In het Geschreven Limburgs zouden met andere woorden de vele uitspraakverschillen tussen de dialecten van het 'Gesproken Limburgs' niet weergegeven moeten worden. Zij pleit voor een woordenlijst waarin alle woorden van de Limburgse taal 'op één manier gespeld worden'. De leden van AGL gaan niet uit van de verschillende klanken, maar van de verschillende dialectwoorden.

In het onderstaande schema plaatsen we het spellingsvoorstel in Bijlage 5 van de VLDN (Cajot 1995) en de officiële Limburgspelling 2003 naast elkaar zonder daarbij een waardeoordeel over beide spellingen uit te spreken. Als uitgangspunt nemen we de dialectklanken zelf, die weergegeven worden in het Internationaal Phonetisch Alfabet (IPA). Voor de volledige reeks *Taal in stad en land*, waar dit boekje deel van uitmaakt, is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling zoals die in 1999 verschenen is onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect? Een referentiespelling voor alle Brabantse dialecten* van de Stichting Brabantse Dialecten (SBD). Op het eerste gezicht kan het vreemd lijken dat een 'Brabantse' spelling gebezigd wordt in een boekje over Belgisch-Limburgse dialecten. We hebben echter ook in dit boekje geopteerd voor de Brabantse referentiespelling om de eenvormigheid van de reeks te vrijwaren en omdat (nog?) geen van de beide 'Limburgse' spellingen, ondanks hun goede bedoelingen, algemeen gebruikt wordt – denk aan de grote verscheidenheid aan spellingen in de lokale woordenboeken. Het is daarbij bovendien handig meegenomen dat we geen persoonlijke keuze tussen de VLDN-spelling (Cajot 1995) en de Limburgspelling 2003 (of een compromis tussen beide) moeten maken.

IPA	VLDN Cajot 1995	Limburg-spelling '03	Brabantse Ref. Spel.	Voorbeelden
Kort				
[i]	*ie*	*ie*	*ie*	Nl. *ziet*, Fr. *qui*
[ɪ]	*i*	*i*	*i*	Nl. *zit*, *lip*
[e]	*é*	*è*	*é*	Fr. *cette*, *mais*
[ɛ]	*e*	*e*	*é*	Nl. *Bed*
[æ]	*è*	*e*	*è*	Eng. *back*, *manner*
[y]	*ü*	*uu*	*uu*	Nl. *minuut*, Fr. *lune*
[ʏ]	*u*	*u*	*u*	Nl. *put*, *dun*
[ø]	*ö*	*ö*	*ù*	Du. *Ökonom*, *Zölibat*
[œ]	*ù*	*ö*	*ù*	Fr. *oeuf*, Du. *Köln*
[a]	*á*	*á*	*á*	Fr. *face*, Du. *Ball*
[u]	*oe*	*oe*	*oe*	Nl. *goed*, Fr. *coup*
[ʊ]	*ó*	*ó*	*ó*	Fr. *mot*
[o]	*o*	*o*	*o*	Nl. *pot*
[ɔ]	*ò*	*o*	*o*	Eng. *stop*, *wash*
[ɑ]	*a*	*a*	*a*	Nl. *dat*, *van*
[ə]	*e*	*e*	*e*	Nl. *de*, *het*
Lang				
[iː]	*ie*	*iê*, *ie-*	*iê*	Nl. *bier*
[ɪː]	*é̅é̅*	*ee*, *e-*	*ee*	Du. *See*, *dehnen*
[eː]	*ee*, *e-*	*ee*, *e-*	*ee*	Nl. *peer*, *leren*
[ɛː]	*èè*	*ae*	*ê*	Nl. *flair*, Fr. *père*
[æː]	*ae*	*àè*	*èè*	Eng. *bad*
[yː]	*uu*, *u-*	*uû*, *u-*	*uû*	Nl. *muur*, *muren*
[ʏː]	*úú*	*eu*	*eu*	Du. *schön*
[øː]	*eu*	*eu*	*eu*	Nl. *deur*, Fr. *jeu*
[œː]	*äö*	*äö*	*èù*	Nl. *oeuvre*, *freule*
[aː]	*aa*, *a-*	*aa*, *a-*	*aa*	Nl. *zaak*, *maken*
[uː]	*oe*	*oê*, *oe-*	*oê*	Nl. *boer*, *voeren*
[ʊː]	*ōō*	*oo*, *o-*	*oo*	Du. *Sohn*
[oː]	*oo*, *o-*	*oo*, *o-*	*oo*	Nl. *boor*, *horen*
[ɔː]	*ao*	*ao*	*ô*	Eng. *ball*, Fr. *corps*
[ɑː]	*àà*	*â*	*â*	Eng. *large*, Du. *fahren*

IPA	VLDN Cajot 1995	Limburg-spelling '03	Brabantse Ref. Spel.	Voorbeelden
Tweeklanken				
[ɛi]	*ei / ij*	*ei / ij*	*ei*	Nl. *leiden, lijden*
[œʏ]	*ui*	*ui*	*ui*	Nl. *luiden*
[ɔu]	*ou / au*	*ou / au*	*ou*	Nl. *rouw, rauw*

In het bovenstaande schema zijn noodgedwongen enkele kleine aanpassingen aangebracht om een onderlinge vergelijking mogelijk te maken. Zo vermeldt de Brabantse referentiespelling voor de klank [ø] als voorbeeld *put* en Cajot (1995) Frans *seul, oeuf,* Duits *Köln, Löcher.* De meeste fonetische handboeken vermelden *put* als voorbeeld bij de [ʏ], in Frans *oeuf* en Duits *Köln* horen we dan weer een [œ]. De [ø] zelf treffen we daarentegen aan in Duits *Ökonom, Zölibat.* (De tegenstelling tussen [ø] en [œ] wordt bijvoorbeeld duidelijk tussen *Göteborg – Göttingen* of in sommige Limburgse dialecten [røk] '(hij) ruikt' – [rœk] 'rokken (mv.)'). In dergelijke gevallen zijn we uitgegaan van de voorbeeldwoorden.

In het Algemeen Nederlands schrijven we een lange klinker dubbel in gesloten lettergreep, enkel in open lettergreep, bijvoorbeeld *speel – spelen, zaak - zaken.* Ook Cajot 1995 en de Limburgspelling 2003 stellen voor dit principe over te nemen, de Brabantse referentiespelling daarentegen schrijft in beide gevallen de klinker dubbel: *zaak – zaaken,* ook op het einde van een woord, bijvoorbeeld *vlaa.*

Bij de spelling van de medeklinkers zijn er heel wat minder problemen. De grotere gelijkenis met het Algemeen Nederlands is hier allicht niet vreemd aan. We vestigen even de aandacht op de medeklinkers *sj* en *zj,* die in het Algemeen Nederlands alleen voorkomen in leenwoorden of eigennamen, maar in het Limburgs veel ruimer verspreid zijn. De *gk* is in het Algemeen Nederlands geen afzonderlijke medeklinker, maar we kunnen hem bijvoorbeeld wel horen in een woord als *zakdoek,* waar de stemloze *k* stemhebbend gerealiseerd wordt onder invloed van de volgende stemhebbende *d,* dus [zaɢdoek].

IPA	Limburgs	Voorbeelden
[p]	*p*	Nl. *pal*
[b]	*b*	Nl. *bal*
[t]	*t*	Nl. *tak*
[d]	*d*	Nl. *dak*
[k]	*k*	Nl. *kar*
[ɢ]	*gk*	Fr. *garcon*, Eng. *goal*,
		Lb. *brögk* 'brug', *maagkde* 'maakte'
[f]	*f*	Nl. *fel*
[v]	*v*	Nl. *vel*
[s]	*s*	Nl. *saai*
[z]	*z*	Nl. *zaai*
[ʃ]	*sj*	Nl. *sjaal, chocolade*
[ʒ]	*zj*	Nl. *gelei, Jef*; Fr. *gentil*
[χ]	*ch / g*	Nl. *lachen / dag*
[g]	*g*	Nl. *lagen, dagen*
[h]	*h*	Nl. *het*
[m]	*m*	Nl. *mat*
[n]	*n*	Nl. *nat*
[ŋ]	*ng*	Nl. *bang*
[ŋk]	*nk*	Nl. *bank*
[l]	*l*	Nl. *lam*
[r], [ʀ]	*r*	Nl. *ram*
[j]	*j*	Nl. *jij*
[w]	*w*	Nl. *wij*
[ʔ]	*ʔ*	Glottisslag, bijvoorbeeld *baʔe* 'bakken'

Een bijzondere opmerking verdient het verschijnsel van de zogenoemde 'mouillering', dit is wanneer een *j*-achtige klank volgt op een *t*, *d*, *l* of *n*. Naar analogie van de spelling in Nederlandse woorden als *franje* of *oranje* wordt deze mouillering gespeld als *tj*, *dj*, *lj* en *nj*, bijvoorbeeld *kanjtj* 'kant', *honjdj* 'hond', *wilje* 'wilde', *ronje* 'ronde'. In Belgisch-Limburg komt de mouillering vooral voor in het noordoosten van de provincie, in de omgeving van Bree.

Net als in het Algemeen Nederlands worden de medeklinkers dubbel geschreven na een korte klinker, bijvoorbeeld *pakken*. In combinatie met het enkel of dubbel schrijven van lange klinkers krijgen we dan bijvoorbeeld de

volgende vormen *pot – potten* versus *poot – poten* (in de Brabantse referentiespelling *pooten*).

3. Vormleer

3.1 Het lidwoord

3.1.1 Het onbepaald lidwoord

Het Algemeen Nederlands kent slechts één vorm van het onbepaald lidwoord voor de drie geslachten: *een*. In de Limburgse dialecten daarentegen verschilt het onbepaald lidwoord al naargelang het voor een mannelijk, vrouwelijk of onzijdig zelfstandig naamwoord staat; het luidt dan respectievelijk *ene/ne*, *en* en *e*.

1. Mannelijk: ***ene, ne***

Vanuit huidig standpunt is de normale vorm van het onbepaald lidwoord voor een mannelijk zelfstandig naamwoord *ene* of verkort *ne*. In Haspengouw worden beide vormen door elkaar gebruikt, soms met het onderscheid beklemtoond (*ene*) versus onbeklemtoond (*ne*). In het noordwesten van de provincie komt bijna uitsluitend *ne* voor, in het noordoosten lijkt er een voorkeur te zijn voor *ene*.

Het mannelijk onbepaald lidwoord *(e)ne* gaat terug op een oudere accusatiefvorm *eenen*, een vorm met eind-*n*. Afhankelijk van de klank waarmee het zelfstandig naamwoord begint, horen we ook vandaag in Belgisch-Limburg nog een buigings-*n* (of een assimilatie tot *m*). Strikt genomen moeten we

eigenlijk dus zeggen dat de eind-*n* in de overige gevallen – net als bijvoorbeeld in Algemeen Nederlands *spelen, bomen* – vandaag niet meer uitgesproken wordt.

a. *(e)nen*

De oorspronkelijke buigings-*n* van het onbepaald lidwoord is voor mannelijke zelfstandige naamwoorden in alle vormen, ook in de onderwerpsvorm, bewaard gebleven in de volgende gevallen:

- voor een klinker komt de eind-*n* voor in heel Belgisch-Limburg, bijvoorbeeld *(e)nen aap, (e)nen os, (e)nen uil*
- voor een *d*, *t* of *h* vinden we deze *n* eveneens terug in een groot deel van de provincie, bijvoorbeeld *(e)nen doek, (e)nen tand, (e)nen hoed*; alleen een klein zuidoostelijk gebied rond Tongeren en Riemst heeft hier geen *n* (het gebied waar de *n* niet voorkomt voor *h* lijkt iets kleiner te zijn dan dat voor *d/t*)
- voor een *r* komt de *n* in Belgisch-Limburg uitsluitend voor in het zuidwesten, in de wijde omgeving van Sint-Truiden, bijvoorbeeld *(e)nen reink* 'ring', *(e)nen riem, (e)nen rug (ruk)*

b. *(e)nem*

In het uiterste noordwesten van de provincie, in de dialecten van Lommel, Stevensvennen, Kerkhoven en Leopoldsburg, horen we aan het einde van het onbepaald lidwoord een *m* voor een zelfstandig naamwoord dat met een *b* begint, bijvoorbeeld *(e)nem berg, (e)nem boom.* We hebben hier te maken met de oorspronkelijke (tandklank) -*n* die zich tot een lipklank -*m* ontwikkeld heeft onder invloed van de lipklank *b* van het zelfstandig naamwoord.

In de overige gevallen, d.w.z. voor een mannelijk zelfstandig naamwoord dat begint met een *p, f, v, s, z, sj, zj, g, k, l, m, n, w* of *j* luidt het onbepaald lidwoord steeds *ne* of *ene*, ook wanneer de *w* of *j* deel uitmaken van een stijgende tweeklank als bijvoorbeeld in *(e)ne woved* 'avond' of *(e)ne jezel* 'ezel'.

2. *Vrouwelijk:* ***en, 'n***

De vorm van het vrouwelijk onbepaald lidwoord luidt *en* of *'n*. Ook hier kan de beginklank van het volgende zelfstandig naamwoord een invloed uitoefenen op het lidwoord. Hier is echter geen sprake van een oude buigings-*n*, maar van 'assimilatie', d.i. het gelijkluidend maken van de *n* van het lid-

woord aan de eropvolgende medeklinker. In de omgeving van Lommel en Leopoldsburg horen we voor een vrouwelijk – net als voor een mannelijk (of onzijdig) – zelfstandig naamwoord dat begint met een *b* een *m*, bijvoorbeeld *em bel, em brug.*

Daarnaast treffen we in het zuidoosten van de provincie echter twee bijzondere types van assimilatie aan in een gebiedje dat zich grosso modo uitstrekt van Hasselt, Genk en Stokkem in het noorden tot Wellen, 's Herenelderen, Vlijtingen en Zichen-Zussen-Bolder in het zuiden:

- *en* wordt enerzijds *em* voor de lipklanken *b, p, f, v*, soms ook voor *w* en *m*, bijvoorbeeld *em bel, em pen, em fles, em vaas, (em wolk), (em mögk/meg)*, en
- *en* wordt anderzijds *eng* voor de keelklanken *k* en *g*, bijvoorbeeld *eng kaars, eng geit.*

3. *Onzijdig:* ***e***

Voor een onzijdig zelfstandig naamwoord gelden voor het onbepaald lidwoord in grote lijnen dezelfde vaststellingen als voor een mannelijk zelfstandig naamwoord, met dit verschil dat de oude accusatiefvorm hier *een* is (en dus net als bij het mannelijk de oorspronkelijke eind-*n* weggevallen is, vergelijk *eenen* > *ene, ne* en *een* > *e*)

a. *en*

De gevallen waar de oorspronkelijke *n* voor een onzijdig zelfstandig naamwoord bewaard gebleven is, verschillen slechts lichtjes van de gevallen voor een mannelijk zelfstandig naamwoord:

- voor een klinker komt een *n* voor in heel Belgisch-Limburg, bijvoorbeeld *en ei, en oog*
- voor *h* komt de *n* bij onzijdige zelfstandige naamwoorden, in tegenstelling tot bij mannelijke, eveneens voor in heel Belgisch-Limburg, ook in het zuidoosten vergelijk bijvoorbeeld onzijdig *en hoos* 'huis' versus mannelijk *(e)ne hôs* 'haas' in Riemst. Slechts uitzonderlijk komt in dit gebied geen *n* voor bij onzijdige zelfstandige naamwoorden, zoals in *e hat* 'hart' in Lauw
- voor *d/t* komt de *n*, bijvoorbeeld *en dorp*, alleen niet voor in de omgeving van Tongeren en Riemst, zij het in een iets kleiner gebied. Niesten (1942) vermeldt voor Vroenhoven geen *n* meer voor een onzijdig, bijvoorbeeld *e teedsje* 'tijdje', maar wel nog voor een mannelijk zelfstandig naamwoord dat met *d/t* begint, bijvoorbeeld *(e)nen teed* 'tijd', *(e)nen daog* 'dag'

- voor *r* komt, in tegenstelling tot voor mannelijke zelfstandige naamwoorden, geen *n* voor in de omgeving van Sint-Truiden, bijvoorbeeld onzijdig *e rôd* 'rad, wiel' versus mannelijk *(e)nen riem*

b. *em*
In Lommel, Stevensvennen, Kerkhoven en Leopoldsburg assimileert de oorspronkelijke eind-*n* van het onbepaald lidwoord voor onzijdige, net als voor mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden die met een *b* beginnen tot *m*, bijvoorbeeld *em bed, em blad.*

3.1.2 Het bepaald lidwoord

Op het eerste gezicht komen in Belgisch-Limburg net als in het Algemeen Nederlands twee bepaalde lidwoorden voor: *de* en *het*. In het Algemeen Nederlands wordt in het enkelvoud *de* gebruikt bij een mannelijk of vrouwelijk zelfstandig naamwoord, *het* bij een onzijdig zelfstandig naamwoord; in het meervoud krijgen alle zelfstandige naamwoorden, mannelijk, vrouwelijk of onzijdig, het lidwoord *de.*
Wanneer we nu echter het lidwoord *de* voor een mannelijk of vrouwelijk enkelvoudig zelfstandig naamwoord in Belgisch-Limburg nader bekijken, valt er toch een belangrijk verschil te noteren. Net als het onbepaald lidwoord gaat het bepaald lidwoord *de* terug op een oude accusatiefvorm, die voor mannelijke zelfstandige naamwoorden *den* luidde en voor vrouwelijke *de*. Voor een mannelijk zelfstandig naamwoord dat met een klinker, een *t, d, h* of *r* begint, is de *n* van het bepaald lidwoord net als bij het onbepaald lidwoord in de daar beschreven gebieden bewaard gebleven, zodat er bijvoorbeeld een tegenstelling tussen mannelijk *den taand* [taant] 'tand' – vrouwelijk *de taant* 'tante' bestaat. Voor een klinker is het verschil nog duidelijker, aangezien bij het vrouwelijk lidwoord de eind-*e* bijna niet meer uitgesproken wordt, bijvoorbeeld in Borgloons *den eejzel* 'ezel' versus *d'eejzelin* 'ezelin'. Het verschil tussen mannelijk en vrouwelijk wordt bijvoorbeeld ook duidelijk wanneer men een bijvoeglijk naamwoord dat met een klinker begint voor het mannelijke of vrouwelijke woord plaatst, bijvoorbeeld *de man, de vrouw*, maar: *den aa maan* 'de oude man' versus *d'aa vrouw* 'de oude vrouw'. Waar met betrekking tot het bepaald lidwoord net als in het Algemeen Nederlands een tweedeling lijkt te bestaan tussen mannelijk en vrouwelijk *de*

en onzijdig *het*, blijkt in Belgisch-Limburg bij nader toezicht toch de oude driedeling naar geslacht bewaard te zijn gebleven: mannelijk *de(n)* – vrouwelijk *de* – onzijdig *het*.

3.2 Het bijvoeglijk naamwoord

Een bijvoeglijk naamwoord kan op twee manieren gebruikt worden: enerzijds als bijvoeglijke bepaling bij een zelfstandig naamwoord ('attributief'), anderzijds als naamwoordelijk deel van een gezegde of als een bepaling van gesteldheid ('predicatief'). De laatstgenoemde vorm, de 'predicaatsvorm' of de 'grondvorm', is steeds onverbogen en staat als het ware los in de zin. Het is deze vorm die we in een woordenboek als trefwoord aantreffen, vergelijk bijvoorbeeld:

'predicatief'	*Die vrouw is mooi*
'attributief'	*Dat is een mooie vrouw*

Bij de attributieve vormen van een bijvoeglijk naamwoord is van een oorspronkelijke tegenstelling tussen een zogenoemde sterke (na een onbepaald lidwoord) en zwakke verbuiging (na een bepaald lidwoord), zoals in het Duits *ein guter Mann* (sterk) versus *der gute Mann* (zwak), in Belgisch-Limburg niets (meer) terug te vinden. In het Algemeen Nederlands treffen we nog alleen een tegenstelling aan in het onzijdig enkelvoud, zoals in *een mooi huis* tegenover *het mooie huis*. Vormen als *het wit huis* in plaats van *het witte huis* behoren volgens het *Taalboek Nederlands* (nog) niet tot de standaardtaal, maar worden als regionaal gekenmerkt. In Belgisch-Limburg worden de bijvoeglijke naamwoorden na een bepaald of onbepaald lidwoord hetzelfde verbogen, alleen het genus van het zelfstandig naamwoord dat erop volgt speelt een rol in de verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord.

1. Enkelvoud

a. Onzijdig

Van de tegenstelling tussen een onverbogen vorm na een onbepaald lidwoord (*een wit huis*) versus een verbogen vorm na een bepaald lidwoord (*het witte huis*) in het Algemeen Nederlands is in de Belgisch-Limburgse dialecten niets meer te merken; in beide gevallen treffen we bij een onzijdig zelfstandig naamwoord de onverbogen vorm of 'grondvorm' aan, dus zowel

een wit huis als *het wit huis* en *e/het rouët licht* (Lommel), *e/het wit em* (Hamont), *e/het groet stùk* (Zonhoven), *e/het nief klieët* (Sint-Truiden), *e/het goed kend* (Tongeren).

b. Mannelijk

In tegenstelling tot voor een onzijdig zelfstandig naamwoord wordt het bijvoeglijk naamwoord voor een mannelijk zelfstandig naamwoord – net als in het Algemeen Nederlands – altijd verbogen: het bijvoeglijk naamwoord krijgt in Belgisch-Limburg steevast de uitgang *-e*, al dan niet gevolgd door een *-n* of een *-m*, die – net als bij het lidwoord – teruggaat op een oorspronkelijke accusatiefvorm op *-en*. Bij de verdeling van de uitgangen *-e*, *-en* en *-em* kunnen we dan ook dezelfde tendensen vaststellen als bij het (onbepaald) lidwoord: de buigings-*n* is bewaard gebleven:

- voor een klinker in heel Belgisch-Limburg, bijvoorbeeld *(e)ne schonen otto*
- voor een *d*, *t* of *h* in een groot deel van de provincie, bijvoorbeeld *(e)ne langen dag*, *(e)ne rotten tand*, *(e)ne groten hoed*; alleen een klein zuidoostelijk gebied rond Tongeren en Riemst heeft hier geen *n*
- voor een *r* in het zuidwesten, in de wijde omgeving van Sint-Truiden, bijvoorbeeld *(e)nen ronnen reink* 'een ronde ring', *(e)nen vaalen rank* 'een vuile rand'
- voor een *b* assimileert de oorspronkelijke buigings-*n* tot *-m* in de dialecten van Lommel, Stevensvennen, Kerkhoven en Leopoldsburg, bijvoorbeeld *(e)nen hogem bèrg*, *(e)nen hollem boom*

In de overige regelmatige gevallen is de oude buigings-*n* niet bewaard gebleven en wordt het bijvoeglijk naamwoord voor een mannelijk zelfstandig naamwoord verbogen door toevoeging van alleen een *-e*, bijvoorbeeld *(e)ne stérke man*, *(e)ne schone moto*.

c. Vrouwelijk

Bij de bijvoeglijke naamwoorden voor een vrouwelijk zelfstandig naamwoord in het enkelvoud is de situatie iets ingewikkelder. Afhankelijk van de klinker of medeklinker waarop het bijvoeglijk naamwoord eindigt, kan het verbogen worden of niet. De verdeling tussen de verbogen en onverbogen vormen is daarbij niet hetzelfde in de hele provincie, omdat hier ook de tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon (zie paragraaf 2.1) een rol kan spelen.

Een bijvoeglijk naamwoord dat eindigt op een *p, t, k* of *s, ls* wordt voor een vrouwelijk zelfstandig naamwoord net als voor een mannelijk zelfstandig naamwoord steeds verbogen in alle Belgisch-Limburgse dialecten, bijvoorbeeld *en rijpe peer, en dikke tak, en korte maand, en stroese vrouw, en valse kat.* In de dialecten die het verschil tussen sleeptoon en stoottoon kennen, behouden deze bijvoeglijke naamwoorden ook hun oorspronkelijke betoning, bijvoorbeeld in Borgloons *mals, en malse pieër* 'een malse peer' (*mals* heeft telkens sleeptoon).

In de overige gevallen worden de bijvoeglijke naamwoorden in het enkelvoud voor een vrouwelijk zelfstandig naamwoord in een groot oostelijk en centraal deel niet verbogen, maar verandert de betoning van sleeptoon naar stoottoon, bijvoorbeeld Borgloons *gieël* (met sleeptoon), *en gieël pieër* 'een gele peer' (*gieël* heeft hier stoottoon). Ook voor een mannelijk zelfstandig naamwoord verandert overigens de betoning van sleeptoon naar stoottoon, bijvoorbeeld *(e)nen gieëlen appel* (met stoottoon), zij het steeds in combinatie met de verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord. De bijvoeglijke naamwoorden die in de grondvorm al stoottoon hebben, behouden deze, bijvoorbeeld *slim* en *en slim vrouw* (beide met stoottoon). In het westen van Belgisch-Limburg is de tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon niet gekend (zie paragraaf 2.1). Het spreekt dan ook voor zich dat hier geen sprake kan zijn van een toonwijziging zonder verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord. In de plaats daarvan wordt het bijvoeglijk naamwoord voor een vrouwelijk zelfstandig naamwoord in het westen van de provincie in deze gevallen wel verbogen. Daardoor krijgen we in Belgisch-Limburg een tegenstelling tussen bijvoorbeeld westelijk *en scheve plank* versus oostelijk *en scheef plank* of westelijk *en hoge kas(t)* versus oostelijk *en hoog kas(t).*
De tegenstelling tussen verbogen en onverbogen vormen van het bijvoeglijk naamwoord voor een vrouwelijk zelfstandig naamwoord situeert zich in deze gevallen in de buurt van de betoningsgrens, maar valt er niet altijd exact mee samen.

2. Meervoud

Voor de bijvoeglijke naamwoorden voor een meervoudig zelfstandig naamwoord gelden in principe dezelfde regels als voor het vrouwelijk enkelvoud. Bijvoeglijke naamwoorden die eindigen op *p, t, k* of *s, ls* worden in alle Belgisch-Limburgse dialecten verbogen, bijvoorbeeld *rijpe peren, korte*

maanden, dikke mensen, valse katten, waarbij de betoning in dialecten die een tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon hebben hetzelfde blijft. In de overige gevallen treffen we in het westen van Belgisch-Limburg, in de buurt van de betoningslijn, een onderscheid aan tussen de verbogen vorm van het bijvoeglijk naamwoord in het westen tegenover een onverbogen vorm met toonwijziging (sleeptoon wordt stoottoon) in het oosten, bijvoorbeeld *gêle pêren, appels* in Lommel versus stoottonig *gieël pieëre, appele* in Borgloon.

3.3 Het zelfstandig naamwoord

3.3.1 Meervoudsvorming

Net als in het Algemeen Nederlands worden in de Limburgse dialecten heel wat meervouden gevormd op *-en* of *-s*, maar niet noodzakelijk volgens dezelfde regels. Een volledig overzicht van de complexe meervoudsregels voor alle dialecten in Belgisch-Limburg kan hier niet gegeven worden; bovendien zijn er talloze uitzonderingen. We beperken ons hier tot het vermelden van de meest typische en vaak uitsluitend Limburgse meervoudsvormen.

In het Algemeen Nederlands zijn er slechts vijftien zelfstandige naamwoorden die een meervoud op *-eren* hebben: *beenderen* 'botten', *bladeren* 'boombladeren', *eieren, gelederen, gemoederen, goederen, hoenderen, kalveren, kinderen, klederen* 'kledingstukken', *lammeren, liederen, raderen, runderen* en *volkeren*. In principe gaat het hier om zogenoemde 'stapelmeervouden', dit zijn in feite dubbele meervouden: in het Middelnederlands eindigde het oorspronkelijke meervoud van deze woorden op *-er*, net als tegenwoordig nog in het Duits (vergelijk *Eier, Kinder, Völker*), nadien is in het Algemeen Nederlands naar analogie van andere meervoudsvormen *-en* toegevoegd. In de meeste Limburgse dialecten zijn de oude meervoudsvormen *eier, kinder* (of *kinjer, kinner*), *rajer* (of *rèùjer*) bewaard gebleven. Bovendien beperkt het meervoud op *-er* zich niet tot de gevallen met *-eren* in het Algemeen Nederlands, maar het is ruimer verspreid: het meervoud op *-er* is net als in het Duits een veelvoorkomend procédé bij onzijdige zelfstandige naamwoorden, bijvoorbeeld *daker* 'daken', *graver* 'graven', *huizer* 'huizen', *koeter* 'kotten' (gaten).

Hierbij aansluitend willen we even wijzen op de meervoudsvorming van het woord *schoen*. Ook hier hebben we onrechtstreeks met een stapelmeer-

voud te maken: in het Middelnederlands luidde het enkelvoud namelijk nog *skoe*, later *schoe*, vergelijk Duits *Schuh*, Engels *shoe*. De vorm *schoen* was in het Middelnederlands de oorspronkelijke meervoudsvorm. Deze vorm werd na verloop van tijd als enkelvoud geïnterpreteerd en er werd een nieuw meervoud *schoenen* gevormd. In de Belgisch-Limburgse dialecten komt de oorspronkelijke enkelvoudsvorm *sjoe* of *sjoo* (naast *sjoen*, *sjoon*) nog voor in de omgeving van Bree.

Typisch Limburgs zijn voorts de zogenoemde uitgangsloze meervouden. Slechts zelden is de meervoudsvorm daarbij volledig gelijk aan de enkelvoudsvorm, zoals bij *sjoen* 'schoen' – *sjoen* 'schoenen' en varianten (*sjoon*; *sjaun* e.d.) in het gebied waar de oorspronkelijke enkelvoudsvorm *sjoe* verloren gegaan is, of *bien* 'been/benen' in Genk, *stejn* 'steen/stenen' in Borgloon. Aan deze woorden is dus niet te zien of ze enkelvoud dan wel meervoud zijn, de context zal dit moeten uitwijzen. De meeste uitgangsloze meervouden kennen echter wel nog een tegenstelling enkelvoud - meervoud, hetzij door toonverandering, door umlaut of door een combinatie van beide.

1. Toonverandering

Een eerste variant van het uitgangsloze meervoud hebben we reeds aangestipt in paragraaf 2.1. Het betreft een categorie woorden waar het onderscheid tussen enkelvoud en meervoud uitsluitend wordt uitgedrukt door een tegenstelling tussen sleeptoon en stoottoon, waardoor de toonaccenten dezelfde waarde hebben als de meervoudsuitgangen *-e(n)*, *-s* of *-er*, aangezien ze dezelfde functie vervullen. In de meeste gevallen gaat het daarbij om een tegenstelling tussen een sleeptonig enkelvoud en een stoottonig meervoud, zoals Hamonts *peerd* 'paard/paarden', Kinroois *daag* 'dag/dagen', Boorsems *knien* 'konijn/konijnen', Zonhovens *érrem* 'arm/armen', Hasselts *bien* 'been/benen', Tongers *bérg* 'berg/bergen'.

2. Umlaut

Umlaut is een verandering van de klank in een beklemtoonde lettergreep onder invloed van een andere klank in de daaropvolgende onbeklemtoonde lettergreep. Zo is de *oo* in het West-Germaanse **grôni* 'groen' onder invloed van de volgende *i* in de Limburgse en Brabantse dialecten een *eu* geworden: men zegt *greun* (of *gruûn*) in plaats van *groên*. Kenmerkend voor de Limburgse dialecten is dat de umlaut net als in het Standaardduits een belang-

rijke rol speelt in de vorming van meervouden, verkleinwoorden, afleidingen en in de vervoeging van werkwoorden. Men spreekt in dat geval van een 'morfologische' umlaut, die in de overige Nederlandse dialecten niet of nauwelijks voorkomt.

In het Duits wordt de umlaut weergegeven door een trema op de desbetreffende klinker, wat leidt tot spellingen als *ä*, *ö*, *ü* en *äu*. In de Brabantse referentiespelling zoals gehanteerd in dit boekje komt het trema niet voor, wat wel toe te schrijven is aan het feit dat de Brabantse dialecten de morfologische umlaut niet kennen, behalve dan in enkele grensdorpen met Belgisch-Limburg. De umlaut is overigens niet te beschouwen als een ontlening aan het Duits, maar als een gemeenschappelijk kenmerk van het Limburgs en het Duits. Bovendien is er een belangrijk onderscheid tussen het voorkomen van de umlaut in de Limburgse dialecten en het Standaardduits. Verschillende naslagwerken wijzen erop dat in het Duits umlaut alleen, in tegenstelling tot het Limburgs, nooit een middel tot meervoudsvorming kan zijn, maar steeds in combinatie met een achtervoegsel (*-e*, *-er*, ...) optreedt (Dols 1942-47; Notten 1974: 24). Deze visie dient toch licht verfijnd te worden. In het Standaardduits krijgen namelijk sommige mannelijke zelfstandige naamwoorden die eindigen op onbeklemtoond *-el*, *-er*, *-en* alsook de onzijdige zelfstandige naamwoorden *Kloster* en *Wasser* een meervoud louter door toevoeging van de umlaut, bijvoorbeeld *Vogel* 'vogel' – *Vögel* 'vogels', *Ofen* 'oven' – *Öfen* 'ovens', *Vater* 'vader' – *Väter* 'vaders'. Dit is echter een zeer kleine groep woorden en bovendien zijn er ook nog uitzonderingen op deze regel (bijvoorbeeld *Wagen* 'auto' – *Wagen* 'auto's', *Muskel* 'spier' – *Muskeln* 'spieren'). In de Limburgse dialecten daarentegen is een uitgangsloze umlautsvorm eerder regel dan uitzondering. Concreet bestaat de klankverandering uit een ontwikkeling van de geronde achterklinkers (*oe*, *ó*, *o*, *a*; *oê*, *oo*, *ô*, *â*; *ou*) tot geronde voorklinkers (*uu*, *u*, *ù*, *(è)*; *uû*, *eu*, *èù*, *èè*; *ui*).

We verduidelijken dit aan de hand van enkele voorbeelden uit het dialect van Tongeren. Enkelvoud en meervoud hebben in de onderstaande voorbeelden steeds dezelfde betoning, hetzij sleeptoon, hetzij stoottoon.

	enkelvoud	meervoud: umlaut
oe › uu	*knoep* 'knop'	*knüp* 'knoppen'
ó › u	*zón(de)* 'zonde'	*zun* 'zonden'
o › ù	*pot* 'pot'	*pùt* 'potten'
a › é	*bak* 'bak'	*bék* 'bakken'
oê › uû	*moêr* 'muur'	*muûr* 'muren'
oo › eu	*poot* 'poot'	*peu(t)* 'poten'
aa › ê	*kaant* 'kant'	*kênt* 'kanten' (zeldzaam)
ou › ui	*knoup* 'knoop'	*knuip* 'knopen'

In de dialecten met ontronding (zie paragraaf 2.2) horen we hier vanzelfsprekend de ongeronde voorklinkers (*ie, i, é, è; iê, ee, ê, èè; èè*), bijvoorbeeld Hasselts *boêm* 'boom' > *biêm* 'bomen' (uit *buûm*), Genks *knoop* 'knoop' > *kneep* 'knopen' (uit *kneup*).

3. Toonverandering én umlaut

Een derde categorie van het uitgangsloze meervoud in de Limburgse dialecten is wanneer beide net eerder genoemde verschijnselen samen optreden, d.w.z. wanneer zowel umlaut optreedt als een wisseling sleeptoon-stoottoon. Ook hier betreft dit laatste meestal een tegenstelling tussen een sleeptoning enkelvoud versus een stoottonig meervoud. Om de vergelijking met de bovenstaande voorbeelden te vergemakkelijken geven we weer enkele voorbeelden uit het dialect van Tongeren.

	enkelvoud (sleeptoon)	meervoud: umlaut + toonverandering (stoottoon)
oe › uu	*boef* 'hap' (in een boterham)	*buuf* 'happen'
ó › u	*sprónk* 'sprong'	*sprung* 'sprongen'
o › ù	*bol* 'bol'	*bùl* 'bollen'
a › é	*stal* 'stal'	*stél* 'stallen'
oê › uû	*voêt* 'voet'	*vuût* 'voeten'
oo › eu	*vloo* 'vlo'	*vleu* 'vlooien'
ô › èù	*bôd* 'baard'	*bèù(d)* 'baarden'
aa › ê	*aand* 'rand'	*rên* 'randen'
ou › ui	*boum* 'boom'	*buim* 'bomen'

3.3.2 Verkleinwoord

Het Algemeen Nederlands kent vijf achtervoegsels om verkleinwoorden te vormen: naast het algemene *-je* (aapje, katje) komen ook *-tje (eitje, haantje), -etje (dingetje, ribbetje), -pje (armpje, boompje)* en *-kje (koninkje)* voor volgens welbepaalde regels waarop we hier niet dieper ingaan. Van deze vijf achtervoegsels komt in de Belgisch-Limburgse dialecten alleen het algemene *-je* voor in het noordoosten (bijvoorbeeld in Geistingen) na een *-t* of *-d*, bijvoorbeeld *liedje* 'liedje' of *kindje* 'kindje'. Daarnaast worden in de Belgisch-Limburgse dialecten hoofdzakelijk verkleinwoorden gevormd door middel van de achtervoegsels *-ke, -eke, -ske* en *-sje.*

1. -ke

Het meest frequente achtervoegsel in de Limburgse (en vele andere) dialecten is *-ke*. In Belgisch-Limburg treffen we de uitgang *-ke* in principe altijd aan in woorden die eindigen op een klinker, een *p, f, s, sj, r* of een onbeklemtoonde lettergreep, zoals in *eike* 'eitje', *aapke* 'aapje', *briefke* 'briefje', *dooske* 'doosje', oostelijk *flesjke* 'flesje', *deurke* 'deurtje' of *appelke* 'appeltje'. Voorts komt de uitgang *-ke* ook voor na *l, m* of *n* wanneer deze voorafgegaan worden door een lange klinker of tweeklank, bijvoorbeeld *paalke* 'paaltje', *boomke* 'boompje', *steenke* 'steentje'.

2. -eke

Wanneer *l, m* of *n* voorafgegaan worden door een korte klinker, krijgen zij in een groot westelijk deel van Belgisch-Limburg steeds de uitgang *-eke*. In het oosten van de provincie echter hebben deze woorden het 'gewone' achtervoegsel *-ke*: daar vormen dus alle woorden op *l, m* of *n*, ongeacht of zij voorafgegaan worden door een korte of lange klinker, een verkleinwoord door middel van het achtervoegsel *-ke*. Dit leidt bijvoorbeeld tot een tegenstelling tussen *boomke* 'boompje' – *bommeke* 'bommetje' in het westen versus *boomke* 'boompje' – *bomke* 'bommetje' in het oosten. De grens tussen *-eke* en *-ke* in woorden waar *l, m* of *n* voorafgegaan worden door een korte klinker, bijvoorbeeld *bolleke* – *bolke* 'bolletje', *bommeke* – *bomke* 'bommetje', *ménneke* – *menke* 'mannetje', valt niet scherp af te bakenen, maar kan lichtjes verschillen van woord tot woord. De verdeling tussen beide regels is dus niet overal even strikt.

3. *-ske*

Woorden die eindigen op een keelklank, d.i. een *k*, *gk*, *ch/g*, *ng* of *ngk*, vormen overal in Belgisch-Limburg een verkleinwoord door middel van het achtervoegsel *-ske*, bijvoorbeeld *bakske* 'bakje', *brögkske* of *brechske* 'bruggetje', *ringske* 'ringetje', *plangkske* (of *plangske*) 'plankje'.

Bij woorden die eindigen op de onbeklemtoonde lettergreep *-ken* verdwijnt in het verkleinwoord de uitgang *-en*, waardoor de stam eindigt op *-k* en net als de bovenstaande voorbeelden het achtervoegsel *-ske* heeft, bijvoorbeeld *varken* – *varkske* 'varkentje', *kuiken* – *kuikske* 'kuikentje'.

4. *-sje*

Woorden die eindigen op een *t* of *d* ten slotte krijgen in een groot zuidelijk en oostelijk deel van de provincie een verkleinwoord door toevoeging van *-sje*, bijvoorbeeld *potsje* 'potje', *kaa(r)tsje* 'kaartje', *bedsje* 'bedje', *handsje* 'handje' enz. Boven vermeldden we reeds dat in het uiterste noordoosten soms de uitgang *-je* voorkomt na *t/d*, bijvoorbeeld *pùtje* 'potje', *kértje* 'kaartje' of *kéntje* 'kantje' in Ophoven. In een kleiner noordwestelijk gebied komt na *d/t* normaal de uitgang *-eke* voor, bijvoorbeeld *pétteke*, *béddeke* in Hechtel-Eksel. Wanneer de *d* voorafgegaan wordt door een lange klinker, valt hij in het noordwesten van de provincie soms weg en krijgt het verkleinwoord de uitgang *-ke*, zoals in *lieke* 'liedje' of *kleeke* 'kleedje'.

De grenslijn tussen de gebieden met *-sje* en *-eke* (of *-ke*) bevindt zich ruw geschetst in de buurt van Achel, Kaulille, Grote-Brogel, Peer, Helchteren, Houthalen, Heusden, Zolder, Lummen, Schulen en Herk-de-Stad. In Zonhoven, dat net tussen beide gebieden in ligt, krijgen de woorden die eindigen op een klinker + *t* (of *d*), alsook op de verbindingen *-nt* (*-nd*), *-s(j)t*, *-lt* (*-ld*) of *-cht* nog een andere uitgang, namelijk *-te* of *tjn̥*. In *'t Zoo.ëneves Woo(ë)rdebòk. Het Zonhovens Woordenboek* worden onder andere de volgende voorbeelden vermeld: *geete/geetjn̥* 'geitje', *henjte/henjtjn̥* 'handje', *bies(j)te/bies(j)tjn̥* 'beestje' (ook *bies(j)teke*), *schiljte/schiljtjn̥* 'schildje' en *gedichtjn̥* 'gedichtje' (ook *gedichteke*). Na een lange klinker valt de *-d* ook in Zonhoven weg, bijvoorbeeld *blieëke* 'blaadje'.

In gebieden waar de *-t* wegvalt op het einde van een woord (zie ook paragraaf 3.5.1) komt *-sje* vanzelfsprekend niet voor, maar vinden we overeenkomstig met punt 1 en 3 respectievelijk *-ke* (na *f*, *s*) en *-ske* (na *ch*), bijvoorbeeld *kafke* 'kaftje', *kaske* 'kastje' versus *lichske* 'lichtje'. Daarentegen komt het

achtervoegsel *-sje* verspreid in de provincie sporadisch ook wel eens voor na *-n*, bijvoorbeeld *zoonsje* 'zoontje', *ménsje* 'mannetje' (dit laatste woord is dus niet Algemeen Nederlands 'mensje', dat in de desbetreffende dialecten *menske* of *minske* luidt). Het feit dat de desbetreffende verkleinwoorden in het Algemeen Nederlands hier wel een *t* hebben, namelijk van de uitgang *-tje*, kan hier wel een rol gespeeld hebben: de basis voor het Limburgse verkleinwoord *zoonsje* zou dan de Algemeen Nederlandse vorm *zoontje* geweest kunnen zijn in plaats van het grondwoord *zoon*.

Bij de vorming van verkleinwoorden kunnen net als bij de vorming van meervouden umlaut, toonverandering of een combinatie van beide samen optreden, hier vanzelfsprekend steeds in combinatie met een van de achtervoegsels. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de umlaut in verkleinwoorden iets verder naar het westen reikt dan in meervoudsvormen. Dit komt doordat de morfologische umlaut zich beter heeft kunnen handhaven in gevallen van woordvorming, d.w.z. bij verkleinwoorden (*menneke* 'mannetje', *pötteke* of *pötsje* 'potje', *stuulke* 'stoeltje') en andere afgeleide vormen (*bekker* 'bakker') dan bij verbuigingsgevallen zoals meervoudsvormen (*zek* 'zakken', *pöt* 'potten', *vuut* 'voeten'). De exacte grens van de vormen met umlaut varieert van woord tot woord, doordat de umlautsvormen onder sterke westelijke en standaardtalige druk staan. De grenslijn van de umlaut in meervoudsvormen valt grosso modo samen met de provinciegrens, verkleinwoorden met umlaut komen daarentegen ook in een smalle strook in het oosten van Vlaams-Brabant en Antwerpen voor. Concreet betekent dit dus dat er een smal Brabants-Limburgs overgangsgebied is waar men bijvoorbeeld wel het verkleinwoord *pötteke* of *pötsje* 'potje', maar niet de meervoudsvorm *pöt* 'potten' kent, zo bijvoorbeeld in Lommel *pot – potten – pö?jen* 'potje' (met glottisslag, zie paragraaf 2). Maar ook bij de verkleinwoorden heeft de umlaut in de loop van de twintigste eeuw terrein prijsgegeven. Waar het verkleinwoord *menneke* 'mannetje' in het midden van de twintigste eeuw ook in bijna heel Vlaams-Brabant en een groot deel van Antwerpen nog gebruikelijk was, treffen we deze vorm tegenwoordig nog slechts aan in het oosten van beide provincies.

3.4 Persoonlijke voornaamwoorden

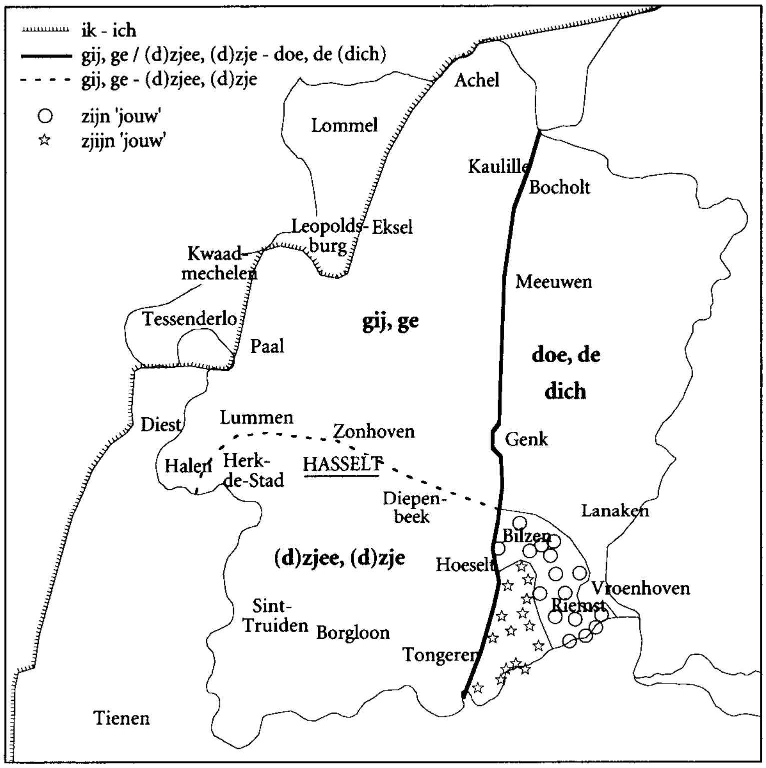
In het systeem van de persoonlijke voornaamwoorden zien we in de Belgisch-Limburgse dialecten nog heel wat sporen van de Duitse invloed. In het kader van dit boekje gaan we slechts wat dieper in op de belangrijkste en meest in het oog springende ontwikkelingen (zoals de tegenstelling *ik-ich*) of op ontwikkelingen die in de verdere loop van dit werkje nog van belang zullen zijn (bijvoorbeeld de tweede persoon enkelvoud). Voor de overige vormen beperken we ons tot enkele algemene aantekeningen. Voor een uitgebreide bespreking van de persoonlijke voornaamwoorden verwijzen we voorts naar het tweede deel van de *Fränkischer Sprachatlas* (*FSA*), waarin Goossens (1994) maar liefst 231 bladzijden aan deze problematiek wijdt.

1e persoon enkelvoud: ***ik - ich***

Over het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon enkelvoud is al heel wat geschreven. In bijna heel Belgisch-Limburg treffen we de vorm *ich* aan waar het Algemeen Nederlands *ik* heeft. Alleen de dialecten van Lommel, Stevensvennen, Kerkhoven, Leopoldsburg, Tessenderlo en Kwaadmechelen hebben de Nederlandse vorm *ik*. De grenslijn tussen beide vormen werd lange tijd als de uiterste westgrens van het Limburgs beschouwd. In de dialectologie staat deze grens bekend als de 'Uerdingerlijn', zo genoemd naar het Duitse stadje Ürdingen, waar ze de grens met Duitsland raakt. Zij reikt tot even ten westen van Diest en Tienen in het zuidoosten van Vlaams-Brabant.

Als objectvorm volgt de tegenstelling tussen het Nederlandse *mij*, *me* en Limburgs *mich* in Belgisch-Limburg exact dezelfde grenslijn als de *ik-ich* lijn. Het Duits maakt voorts nog een vormelijk onderscheid tussen een lijdend voorwerp (accusatief: *mich*) en een meewerkend voorwerp (datief: *mir*); in het Limburgs wordt dit onderscheid net als in het Algemeen Nederlands niet (meer) gemaakt, bijvoorbeeld *hee zoog mich (mech) – hee goof mich (mech) het boek*. Het Limburgs sluit daarbij aan bij een Duits-Ripuarisch gebied waar men ook geen onderscheid meer maakt tussen lijdend en meewerkend voorwerp.

De bezittelijke vorm van het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon enkelvoud luidt net als in het Algemeen Nederlands *mijn* of onbeklemtoond *men*, die verbogen worden als het onbepaald lidwoord, bijvoorbeeld *mene man*, *men vrouw*, *me kind* (zie paragraaf 3.1.1).

Jij en ik in Belgisch-Limburg

2e persoon enkelvoud: ***ge, dzjee - doe***

In Belgisch-Limburg treffen we als persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud een interessante tegenstelling aan tussen westelijk *ge* of *dzjee* en oostelijk *doe* (onbeklemtoond *de*). Ten oosten van een lijn Bocholt, Meeuwen, Genk, Bilzen, Rijkhoven, Berg en Diets-Heur, de opgesomde plaatsen inclusis, gebruikt men *doe* (*de*), ten westen van deze plaatsen gebruikt men ten noorden van de Demer *ge*, ten zuiden *dzjee*.

In het Algemeen Nederlands komen *gij* en *ge* alleen voor in verheven stijl of ter aanduiding van God. Voor het overige bestempelt het *Taalboek Nederlands* deze vormen als regionaal. De vormen *gij*, *ge* gaan terug op het Middelnederlandse *gî*, dat het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon méérvoud was. Het gebruik van *gî* voor de tweede persoon enkelvoud

dateert uit de periode dat in het Middelnederlands naar Frans model in plaats van de tweede persoon enkelvoud in de hoofse manier om iemand toe te spreken de tweede persoon meervoud gebruikt werd. Later breidde dit gebruik zich uit naar alle gespreksituaties, zodat de tweede persoon enkelvoud en meervoud gelijk werden. Ten westen van de hierboven genoemde plaatsen hebben *ge* en *dzjee* het oorspronkelijke persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud *dû* helemaal verdrongen, ten oosten is *doe* in gewoon gebruik bewaard gebleven en gebruikt men *ge* (*gee*, *geer*) uitsluitend als beleefdheidsvorm, bijvoorbeeld tegen onbekenden of door kinderen tegen ouders.

Als lijdend en meewerkend voorwerp treffen we in het oosten *dich* (onbeklemtoond *dech*) aan. Deze vorm komt in Belgisch-Limburg ook voor als onderwerp van de zin, waar *dich* de oorspronkelijke beklemtoonde vorm *doe* verdrongen heeft – in tegenstelling tot in Nederlands-Limburg, waar *doe* zich met uitzondering van de omgeving van steden als Maastricht en Venlo heeft kunnen handhaven. Een speciaal geval is het gebruik van *doe* in scheldwoorden als *doe ezel!*, *doe aap!*, waar *doe* in het westen tot Leuven reikt. Anderzijds komt als beleefdheidsvorm in het oosten van Belgisch-Limburg ook *oech*, *uuch* voor als lijdend en meewerkend voorwerp, de gewone vorm ten westen van de lijn Bocholt – Diets-Heur. Als onderwerpsvorm van de tweede persoon enkelvoud komt in Belgisch-Limburg dus een driedeling voor: in 'plat', verwijtend taalgebruik als in *doe aap!* komt *doe* voor in zowat de hele provincie, in gewoon vriendschappelijk taalgebruik zien we een tegenstelling tussen westelijk *ge*, *dzjee* en oostelijk *doe*, *dich* en in de beleefdheidsvorm komt *ge* (en varianten) voor in de hele provincie.

Bij het bezittelijk voornaamwoord treffen we in vriendschappelijk taalgebruik een tegenstelling aan tussen westelijk *oer* en oostelijk *dijn*. Vermeldenswaard is hier verder een gebiedje net ten oosten van Tongeren waar *dijn* gemouilleerd is tot *zjijn*, zo bijvoorbeeld in Rijkhoven *zjeen* en in Nerem *zjain*. Opmerkelijk is de verdere ontwikkeling van *zjijn* tot *zijn* in Bilzen, Eigenbilzen, Munsterbilzen, Waltwilder, Hoelbeek, Mopertingen, Rosmeer, Hees, Grote-Spouwen, Vlijtingen, Herderen, Riemst, Heukelom, Val-Meer en Zichen-Zussen-Bolder, waardoor het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud samenvalt met dat van de derde persoon enkelvoud in de rest van de provincie. *Zijne fiets* in Bilzen of *zeene fiets* in Riemst betekent dus niet 'zijn fiets', maar wel 'jouw fiets'.

3e persoon enkelvoud: ***hij – er; zij; het***

Het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon mannelijk enkelvoud is bijna in heel Belgisch-Limburg *hij* (uitgesproken als *he*, *hee* enz.); alleen in het uiterste zuidoosten van de provincie treffen we de aan het Duits verwante vorm *er* (*her*, *heer*) aan als het onderwerp het werkwoord voorafgaat, bijvoorbeeld in Lanaken, Veldwezelt, Hees, Vlijtingen, Riemst, Val-Meer, Zichen-Zussen-Bolder, Vroenhoven en Kanne. Als het onderwerp na het werkwoord staat, bij 'inversie', komt *er* nog voor in een groot zuidoostelijk gebied in de provincie. Men zegt daar dus *wanneer komt-(h)er?* naast *hij (hee) komt straks.* In het noorden van Belgisch-Limburg gebruikt men bij inversie *ie*, bijvoorbeeld *wat zegt-ie?*, in Lommel, Hamont, Achel, Overpelt, Neerpelt, Sint-Huibrechts-Lille, Hechtel en Eksel. In het westen treffen we dan weer de Brabantse vorm *(h)em* aan na een werkwoord, bijvoorbeeld *bakt-em ook 's zondags?*, in Leopoldsburg, Tessenderlo, Kwaadmechelen, Paal, Beringen, Heusden, Zelem, Meldert en Lummen. In enkele plaatsen tussen beide net genoemde gebieden, bijvoorbeeld in Heppen en Kerkhoven, kunnen zowel *-em* als *-ie* voorkomen na het werkwoord.

De persoonlijke voornaamwoorden van de derde persoon vrouwelijk en onzijdig enkelvoud zijn respectievelijk *zij* en *het* in de hele provincie. Ook de objectsvormen *hem*, *haar* en *het* komen in heel Belgisch-Limburg voor, al dan niet met een verschillende uitspraak (bijvoorbeeld *hèùm*, *hèùr*, *'t*).
Het bezittelijk voornaamwoord van de derde persoon enkelvoud is al naargelang het geslacht *zijn* (mannelijk) of *haar* (vrouwelijk). In de omgeving van Bilzen en Riemst, waar men voor de tweede persoon enkelvoud *zijn* 'jouw' gebruikt, wordt voor de derde persoon mannelijk enkelvoud de constructie *hem zijn* 'zijn' gebruikt. We krijgen daar dus een tegenstelling tussen *zijne fiets* 'jouw fiets' versus *hem zijne fiets* 'zijn fiets'.

1e persoon meervoud: ***wij, we; ve; ver***

De Nederlandse vormen *wij*, *we* worden in Belgisch-Limburg alleen gebruikt ten noordwesten van Kaulille, Hechtel, Eksel, Koersel en Meldert, in enkele grensdialecten in de buurt van Sint-Truiden en in een noordoostelijk gebiedje in de buurt van Kinrooi en Maaseik. In het overige deel van de provincie komt *ve* (*vee*, *vieë*) voor en in het uiterste zuidoosten *ver* (*veer*).

Als lijdend of meewerkend voorwerp is het persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon meervoud vrijwel in de hele provincie *os* (of *ous* in

bijvoorbeeld Sint-Truiden), dus in tegenstelling tot Nederlands *ons* of Duits *uns* zonder *n*. Dit wegvallen van de *n* treffen we bijvoorbeeld ook aan in woorden als *gaas* 'gans', *daase* 'dansen', *haas* 'handschoen'. Ook de bezittelijke vorm luidt *os*, voor een mannelijk zelfstandig naamwoord in het enkelvoud *ozze*, bijvoorbeeld *ozze(n) hond*.

2e persoon meervoud: ***gij, dzjee, gee***

Als persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon meervoud treffen we in Belgisch-Limburg varianten aan van *ge*, *gij*, die zoals reeds vermeld bij de bespreking van de tweede persoon enkelvoud een voortzetting zijn van Middelnederlands *gî*, dat in het Middelnederlands het voornaamwoord van de tweede persoon meervoud was. In het oosten verkrijgen we dus een tegenstelling tussen *dich* 'jij' en *gee* 'jullie', in het uiterste zuidoosten ook hier *geer*, *ger* (vergelijk *veer*, *ver* 'wij' en *hee*, *her* 'hij'). Ten westen van Bocholt, Meeuwen, Genk, Bilzen, Rijkhoven, Berg en Diets-Heur zijn het voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud en meervoud echter samengevallen: voor beide wordt daar *gij*, *ge* ten noorden, en *dzjee*, *dzje* ten zuiden van de Demer gebruikt. In het noorden van de provincie en in de omgeving van Tessenderlo komen ter onderscheiding van beide voornaamwoorden in het meervoud ook de samengestelde vormen als *gijlie*, *gijle*, *gelie* en *gele* voor. Deze vormen gaan terug op een samenstelling van oorspronkelijk *gij*, *ge* en *-lie* 'lui, lieden' (vergelijk ook Algemeen Nederlands *jullie*). In het zuidwesten treffen we op dezelfde manier vormen als *dzjeelai*, *dzjeele*, soms met extra meervouds-*s* (*dzjeeles*) aan. Ook bij de eerste en derde persoon meervoud komen dergelijke samengestelde vormen, respectievelijk bijvoorbeeld *wijlie* en *zijlie*, voor in het noorden en westen van de provincie. Verder oostwaarts komen in Belgisch-Limburg geen samengestelde vormen voor.

Als objectvorm van het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon meervoud treffen we in Belgisch-Limburg twee vormen aan: oostelijk *oech*, *uch* (vergelijk Duits *euch*) en in het noordwesten varianten van *u*, *uw*: in Lommel, Stevensvennen en Kerkhoven *ou*, in Leopoldsburg *u* en in Tessenderlo en Kwaadmechelen *aaf*, *eef*. De grens tussen beide volgt exact hetzelfde tracé als de grenslijn tussen *ik* en *ich* of *mij* en *mich*. Als bezittelijke vorm komen respectievelijk *ouw(e)* of *aaf*, *eef (ave)* en *oer(e)* of *uur(e)* voor.

3e persoon meervoud: zij

Het persoonlijk voornaamwoord van de derde persoon meervoud is net als in het Algemeen Nederlands *zij* (vergelijk ook Standaardduits *sie*). Zoals hierboven reeds vermeld kan in het noorden en westen van Belgisch-Limburg ook de samengestelde vorm *zijlie* voorkomen. De objectsvorm en het bezittelijk voornaamwoord van de derde persoon meervoud zijn eveneens bijna overal hetzelfde als Algemeen Nederlands *hun*.

3.5 Het werkwoord

3.5.1 Onvoltooid tegenwoordige tijd

De vervoeging van de onvoltooid tegenwoordige tijd van de eerste en derde persoon enkelvoud en meervoud in Belgisch-Limburg is hetzelfde als in het Algemeen Nederlands: de eerste persoon enkelvoud wordt gevormd door de stam van het werkwoord, de derde persoon enkelvoud krijgt normalerwijze een *-t* en zowel de eerste als de derde persoon meervoud krijgen de uitgang *-en*. Net als in het Algemeen Nederlands wordt de *-n* van de meervoudsvorm in de meeste Belgisch-Limburgse dialecten niet uitgesproken. Voorts wordt ook de *-t* van de derde persoon enkelvoud niet uitgesproken na een andere medeklinker dan *-l*, *-n* of *-r* in een groot zuidoostelijk gebied dat in het westen tot Sint-Truiden reikt, bijvoorbeeld *he gif* 'geeft', *zij lùp* 'loopt', *het mok niks* 'het maakt niet uit'. Verder oostwaarts behouden Diepenbeek en Genk de *-t* wel, de dialecten ten zuiden van beide steden niet, bijvoorbeeld Borgloons *hieë snoef* 'snuift', Tongers *hee rùk* 'ruikt', Bilzers *he mogk* 'maakt', Riemsters *her kop op goal en mis* 'hij kopt op goal en mist'. In het noordoosten valt de *-t* weg tot in Stokkem, bijvoorbeeld *he luip* 'loopt', *he maagk* 'maakt'.

In ongeveer hetzelfde gebied valt na *m* of *ng* niet enkel de oorspronkelijke *-t* weg, maar krijgen we ook toevoeging van respectievelijk *p* en *k*, bijvoorbeeld *hij komp* 'komt' en *hij sprink* 'sprinkt'.

Bij de vervoeging van de tweede persoon meervoud treffen we in Belgisch-Limburg een wezenlijk verschil aan met het Algemeen Nederlands. In de standaardtaal is de oude vervoegingsuitgang *-t* (bijvoorbeeld Middelnederlands *gî maket*) verdwenen door gelijkschakeling met de eerste en derde per-

soon meervoud, zodat de uitgang van de tweede persoon meervoud in het Algemeen Nederlands nu *-en* luidt, bijvoorbeeld *jullie maken*. In Limburg echter is de oude uitgang *-t* net als in het Standaardduits bewaard gebleven. Men spreekt er bijvoorbeeld van *ge speelt* (Lommel) 'jullie spelen', *dzjieë lieërt* (Borgloon) 'jullie leren' of *ger kint* (Riemst) 'jullie kunnen'. Ook de werkwoordsvormen bij de samengestelde vormen van het persoonlijk voornaamwoord worden op dezelfde manier verbogen, bijvoorbeeld Sint-Truidens *dzjeelis woent* 'jullie wonen'. Net zoals bij de derde persoon enkelvoud valt de *-t* in een groot zuidoostelijk gebied van Belgisch-Limburg weg na een andere medeklinker dan *l*, *r* of *n* en komt na *m* of *ng* respectievelijk een *p* of *k* voor.

Zoals we in paragraaf 3.4 reeds aangaven heeft het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon meervoud *gî* dat van de tweede persoon enkelvoud *dû* ten westen van Bocholt, Meeuwen, Genk, Bilzen, Rijkhoven, Berg en Diets-Heur verdrongen. Daarmee is ook de bijhorende oorspronkelijke werkwoordsvorm van de tweede persoon enkelvoud vervangen door die van de tweede persoon meervoud. De tweede persoon enkelvoud wordt in het westen van Belgisch-Limburg dus net als in het Algemeen Nederlands verbogen door toevoeging van een *-t* na de stam, bijvoorbeeld *ge speelt* 'jij speelt' (met opnieuw *t*-wegval in het zuiden na een andere klinker dan *l*, *r* of *n* en na *m*/*n* toevoeging van *p*/*k*).

In de opgesomde plaatsen en verder oostwaarts daarentegen is het oorspronkelijke voornaamwoord *dû* echter bewaard gebleven of vervangen door de bijhorende accusatiefvorm *dich*. In beide gevallen wordt het werkwoord vervoegd door toevoeging van *-st* na de stam, bijvoorbeeld *de, dich bakst*. Ook hier valt de eind-*t* echter in de meeste dialecten weg en horen we alleen een *-s*, bijvoorbeeld *de speels* of *dich speels*.

In het onderstaande schema worden de net besproken regels nog eens overzichtelijk samengevat. De verschillen met het Algemeen Nederlands (AN) zijn in het vet gemarkeerd.

	AN	westen	oosten	Duits
1e pers. ev.	stam	stam	stam	stam + **e**
2e pers. ev.	stam + *t*	stam + (*t*)	stam + ***s(t)***	stam + ***st***
3e pers. ev.	stam + *t*	stam + (*t*)	stam + (*t*)	stam + *t*

	AN	westen	oosten	Duits
1e pers. mv.	stam + *en*	stam + *en*	stam + *en*	stam + *en*
2e pers. mv.	stam + *en*	stam + **(*t*)**	stam + **(*t*)**	stam + ***t***
3e pers. mv.	stam + *en*	stam + *en*	stam + *en*	stam + *en*

Verduidelijkt aan de hand van het werkwoord *wonen* leidt dit bijvoorbeeld tot de volgende vervoegingen in de buurdialecten van Bocholt, waar de oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud *doe* bewaard gebleven is, en deelgemeente Kaulille, waar *doe, de* verdrongen is door *gij, ge*.

	AN	westen: Kaulille	oosten: Bocholt
1e pers. ev.	*ik woon*	*ich woen*	*ich woen*
2e pers. ev.	*jij woon**t***	*ge woent*	*de, dich woen**s***
3e pers. ev.	*hij woon**t***	*hee woent*	*hee woent*
1e pers. mv.	*wij won**en***	*vee woene*	*vee woene*
2e pers. mv.	*jullie won**en***	*gee woent*	*gee woen**t***
3e pers. mv.	*zij won**en***	*ze woene*	*ze woene*

In de tweede en derde persoon enkelvoud komt in Belgisch-Limburg net als in het Standaardduits 'umlaut' voor bij de vervoeging van sterke werkwoorden, bijvoorbeeld *lôpe* 'lopen' – *he lùp(t)* 'hij loopt', *valle – he vélt* (*vùlt, vilt*). Bovendien komt de umlaut in onze provincie soms ook voor bij de vervoeging van zwakke werkwoorden, bijvoorbeeld *môke* 'maken' – *he mùk(t)* 'hij maakt'. Op het verschijnsel van de 'umlaut' zijn we reeds dieper ingegaan bij de meervoudsvorming van het zelfstandig naamwoord (zie paragraaf 3.3.1, punt 2). In de derde persoon enkelvoud reikt de umlaut net als in de meervoudsvorming ongeveer tot aan de provinciegrens van Limburg met Vlaams-Brabant en Antwerpen (en dus iets minder ver dan bij de vorming van verkleinwoorden, vergelijk paragraaf 3.3.2). In de tweede persoon enkelvoud echter krijgen we net als bij de persoonsuitgang een tegenstelling tussen het westen en het oosten: ten oosten van de *doe/dich*-lijn, waar *doe* bewaard gebleven is, komt de umlaut ook voor in de tweede persoon enkelvoud, bijvoorbeeld *de lùps*. Ten westen van Bocholt-Genk-Berg komen vormen zonder umlaut, bijvoorbeeld *ge/dzjee lôp(t)* 'jij loopt', soms met klinkerverkorting *ge/dzjee lop(t)* (op het verschijnsel van de klinkerverkorting gaan we hier niet dieper in), waardoor een dubbele tegenstelling tussen westelijke

vormen zonder umlaut + *t* (*ge/dzjee lôp(t)*) en oostelijke vormen met umlaut + *s(t)* (*de lùps(t)*) ontstaat.

3.5.2 Onvoltooid verleden tijd

a. Zwakke werkwoorden

In het Algemeen Nederlands wordt de onvoltooid verleden tijd van de zwakke werkwoorden gevormd door middel van toevoeging van *-de* of *-te* aan de stam in het enkelvoud en *-den* of *-ten* in het meervoud. De keuze tussen *-de(n)* of *-te(n)* wordt bepaald door de slotklank van de stam van het werkwoord: de onvoltooid verleden tijd wordt gevormd door middel van *-te*, indien het werkwoord op een stemloze medeklinker, d.i. op *p, t, k, f, s* of *ch* (of de bekende *'t kofschip*-regel), eindigt, bijvoorbeeld *lette, pakte, strafte, loste, lachte, kopte*. In de overige gevallen (na een klinker of een stemhebbende medeklinker: *b, d, gk, v, z, g, l, r, m, n, ng, j, w*) wordt de onvoltooid verleden tijd van zwakke werkwoorden gevormd door middel van *-de*.

In Belgisch-Limburg komt een dergelijke verdeling op basis van de slotmedeklinker van de werkwoordsstam alleen voor in het noordwesten in de omgeving van Lommel en Tessenderlo. In de overige Belgisch-Limburgse dialecten en in enkele aangrenzende dialecten in het uiterste zuidoosten van Vlaams-Brabant daarentegen luidt de uitgang van de onvoltooid verleden tijd overal *-de*, ook na een stemloze medeklinker (*'t kofschip*). Taalhistorisch gezien is de uitgang *-de* ook de oorspronkelijke vorm in het Algemeen Nederlands. Omwille van de gelijkluidendheid of 'assimilatie' echter heeft de stemhebbende *d* van de uitgang zich onder invloed van de stemloze slotmedeklinker van de stam eveneens tot een stemloze *t* ontwikkeld. In het Limburgs is de ontwikkeling net andersom geweest: de stemloze medeklinker van de stam is onder invloed van de stemhebbende *d* van de uitgang stemhebbend geworden, vergelijk [ledde] 'lette', [pagkde] 'pakte', [stravde] 'strafte', [lozde] 'loste', [lagde] 'lachte', [kobde] 'kopte'. We hebben de Limburgse woorden hier tussen vierkante haakjes geplaatst omdat de meeste dialectspellingen dit verschijnsel niet weergeven, in de regel spelt men respectievelijk *letde* (of zelfs *lette*!), *pakde, strafde, losde, lachde* en *kopde* naar analogie van de AN-spelling *leefde* [leevde] (dat trouwens *-de* heeft omdat de stam *lev-* op een stemhebbende *v* eindigt). In tegenstelling tot het Algemeen Nederlands hebben de meeste Limburgse dialecten dus niet twee

uitgangen (*-de(n)/-te(n)*) van de verleden tijd, maar slechts één, namelijk *-de(n)*.

Op de uitgang van de onvoltooid verleden tijd kan in principe nog een persoonsuitgang volgen. Bij de vervoeging van de zwakke werkwoorden treffen we bij de persoonsuitgangen de reeds bekende oost-west-tegenstelling (zie paragraaf 3.5.1) aan tussen dialecten waar het oorspronkelijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud *doe* bewaard gebleven is en dialecten waar *doe* vervangen is door de oorspronkelijke tweede persoon meervoud *gij*, *ge*. Ten westen van deze *de/doe*-lijn worden in de onvoltooid verleden tijd geen persoonsuitgangen gebruikt, de verleden tijd luidt in de zes personen stam + *de*. Hetzelfde kan strikt genomen ook van het Algemeen Nederlands gezegd worden. We spellen dan wel *-de/-te* in het enkelvoud en *-den/-ten* in het meervoud, maar de eind-*n* van het meervoud wordt niet uitgesproken. In sommige (westelijke) dialecten daarentegen wordt de *-n* dan weer telkens wel uitgesproken, bijvoorbeeld *ich bakden* of *ich bakdn̥*.

In de oostelijke dialecten waar de oorspronkelijke verdeling tussen tweede persoon enkelvoud *doe*, *de* en meervoud *gij*, *ge* nog bewaard gebleven is, wordt de tweede persoon enkelvoud in de onvoltooid verleden tijd net als in de onvoltooid tegenwoordige tijd verbogen door toevoeging van *-st*, de tweede persoon meervoud door toevoeging van *-t*. In beide gevallen kan de eind-*t* net als in de onvoltooid tegenwoordige tijd wegvallen. Bij de tweede persoon meervoud gebeurt dat in de onvoltooid verleden tijd vaker dan in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Net als in het Algemeen Nederlands in het verleden vertoont de tweede persoon meervoud van de onvoltooid verleden tijd in Belgisch-Limburg een neiging tot gelijkschakeling met de eerste en derde persoon meervoud.

Ook bij de tweede persoon enkelvoud kan de eind-*t* wegvallen, vooral in het zuidoosten van Belgisch-Limburg. Een uniek procédé bij de tweede persoon enkelvoud is voorts dat de *-s* van de persoonsuitgang ook vóór de uitgang van de verleden tijd kan staan, bijvoorbeeld *de, dich maaksde*. Goossens en Verheyden (1970: 143) zoeken de verklaring van deze vorm in de toevoeging van de uitgang *-de* van de verleden tijd aan de werkwoordsvorm van de tweede persoon enkelvoud *de maaks* in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Dergelijke vormen komen hoofdzakelijk voor in het noordoosten van Belgisch-Limburg.

Samenvattend vergelijken we de westelijke en oostelijke vormen opnieuw aan de hand van een tabel.

	AN	westen	oosten
1e pers. ev.	*ik woonde*	*ich woende*	*ich woende*
2e pers. ev.	*jij woonde*	*ge woende*	*de woende***s(t)** of: *woensde*
3e pers. ev.	*hij woonde*	*he woende*	*he woende*
1e pers. mv.	*wij woonden*	*vee woende*	*vee woende*
2e pers. mv.	*julllie woonden*	*gee woende*	*gee woende***(t)**
3e pers. mv.	*zij woonden*	*ze woende*	*ze woende*

b. Sterke werkwoorden

Sterke of onregelmatige werkwoorden zijn werkwoorden waarbij de stam een verandering (meestal een klinkerverandering) ondergaat bij de vorming van de onvoltooid verleden tijd (bijvoorbeeld *lezen* – *las*, *lazen*) en/of van het voltooid deelwoord (bijvoorbeeld *wreken* – *gewroken*). We kunnen hier echter niet dieper ingaan op de vervoeging van de verschillende klassen van sterke werkwoorden en hun uitzonderingen, en evenmin op het feit dat sommige werkwoorden die in het Algemeen Nederlands zwak zijn, in sommige Belgisch-Limburgse dialecten sterk verbogen worden, bijvoorbeeld *laat* 'legde', of omgekeerd, bijvoorbeeld *zwùmde* 'zwom', *véchde* 'vocht'. Dergelijke verschillen zijn overigens bijna steevast regionaal en kunnen verschillen van plaats tot plaats. We beperken ons hier tot een korte algemene bespreking van de persoonsuitgangen.

In het Algemeen Nederlands krijgen de sterke werkwoorden in de onvoltooid verleden tijd in het enkelvoud geen uitgang, in het meervoud de uitgang *-en*. In Belgisch-Limburg geldt dit ook voor de eerste en derde persoon enkelvoud en meervoud, maar niet voor de tweede persoon. In de oostelijke dialecten waar de oorspronkelijke tegenstelling tussen tweede persoon enkelvoud *dû* en meervoud *gî* bewaard gebleven is, wordt de onvoltooid verleden tijd van sterke werkwoorden net als bij de zwakke werkwoorden gevormd door toevoeging van *-s(t)* in de tweede persoon enkelvoud en toevoeging van een *-t* in de tweede persoon meervoud. Evenals in de onvoltooid tegenwoordige tijd valt de *-t* van de tweede persoon meervoud weg na een andere medeklinker dan *l*, *r* of *n* en komt na een *m* of *ng* respectievelijk een *p* of een *k* voor, bijvoorbeeld *ger koemp* 'jullie kwamen' en *ger goenk* 'jullie gingen' in

Riemst. Bovendien treedt in de tweede persoon meervoud vaak klinkerverkorting en/of toonverandering op. In de tweede persoon enkelvoud blijft de *-st* vooral behouden in het noordoosten van Belgisch-Limburg, in het zuidoosten rest enkel de uitgang *-s*. In de dialecten ten westen van Bocholt, Meeuwen, Genk, Bilzen, Rijkhoven, Berg en Diets-Heur, waar de oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud *dû* niet bewaard gebleven is, maar verdrongen door de tweede persoon meervoud *gî*, komt in beide gevallen geen uitgang voor.

AN	westen	oosten
ik viel	*ich viel*	*ich viel*
jij viel	*ge viel*	*de viel***s(t)**
hij viel	*he viel*	*he viel*
wij vielen	*vee viele*	*vee viele*
julllie vielen	*gee viel*	*gee viel***t**
zij vielen	*ze viele*	*ze viele*

Bij heel wat werkwoorden waarvan de stam op een *f*, *s* of *ch* eindigt, wordt in de eerste en derde persoon meervoud soms ook een *t* toegevoegd, zo bijvoorbeeld in het dialect van Tongeren *ve/ze gôfte* 'gaven', *wéste* 'wezen', *krégte* 'kregen'. Deze vormen bestaan vaak naast een vorm zonder *t* (bijvoorbeeld *gôve*, *wéze*, *krége*) en zijn onzes inziens stilaan aan het verdwijnen.

3.5.3 Gerundium

In het Algemeen Nederlands wordt het tegenwoordig deelwoord gevormd door toevoeging van een *-d* aan de infinitief, bijvoorbeeld *lopend*, *zingend*, *spelend*. In de Limburgse dialecten komt een bijzondere vorm van het tegenwoordig deelwoord voor die gekenmerkt wordt door het achtervoegsel *-tère* na de infinitief, bijvoorbeeld *lopentère*, *zingentère*, *spelentère*, en die in de taalkunde 'gerundium' genoemd wordt. Het gerundium op *-tère* kan in Limburg een gelijktijdigheid met een andere handeling uitdrukken, men geeft dan aan dat twee handelingen op hetzelfde moment plaatsvinden, bijvoorbeeld Sint-Truidens *Al waandelenteere kamme se én 't Speilhof* 'Al wandelend kwamen ze aan het Speelhof' of Borgloons *De kéjnger loejpe zéjngentieëre héjl Loun rond* 'De kinderen liepen al zingend doorheen heel Borgloon'.

Zoals uit de voorbeelden blijkt kan de uitspraak van het achtervoegsel *-tère* verschillen van plaats tot plaats, bijvoorbeeld *-teere* in Sint-Truiden, *-tieëre* in Borgloon, *-térre* in Riemst enz. Tegenwoordig komt het gerundium in Belgisch-Limburg vooral voor in het zuiden, maar vroeger is het verspreidingsgebied ongetwijfeld groter geweest. Grootaers (1943) heeft aan de hand van informatie van dr. J. Dupont voor Bree de vorm *loupenteerenj(tj)* als gewone vorm kunnen noteren, maar met de kanttekening dat de gerundiumvorm slechts bij enkele werkwoorden gebruikt kan worden. Hier zien we na het achtervoegsel *-tère* ook nog de uitgang *-nt* (of *-nd*). Op het einde van de negentiende eeuw en nog tot ver in de twintigste eeuw was dit de gewone vorm. Tegenwoordig komen alleen nog maar vormen zonder *-nt* of *-nd* voor. Maar niet alleen de uitgang *-nt/-nd* is in de loop van de twintigste eeuw verdwenen. Heel wat noordelijkere dialecten waarvoor in vragenlijsten uit 1885, 1914 en 1922 gerundiumvormen opgetekend zijn, hebben anno 2004 geen vorm op *-tère* meer. Voor Bree vermeldt Schoofs (1988) in zijn *Woordenboek van het dialect van Bree en omgeving* al geen gerundiumvormen meer. In het zuidelijker gelegen Haspengouw daarentegen zijn de gerundiumvormen op *-tère* in het begin van de eenentwintigste eeuw wel nog overal vrij goed bekend.

4. Zinsleer

Van verschillen in zinsbouw tussen het Algemeen Nederlands en de (Limburgse) dialecten wordt heel wat minder vaak melding gemaakt dan in de klank-, woord- of vormleer. Dit komt enerzijds doordat afwijkingen in de zinsbouw minder in het oog springen, maar anderzijds ook doordat de invloed van het Algemeen Nederlands in dit domein een grotere rol heeft gespeeld. Een voorbeeld hiervan is het verdwijnen van de dubbele ontkenning in de Limburgse dialecten, bijvoorbeeld *ik **en** weet het **niet***. De dubbele ontkenning *en ... niet* is na het verdwijnen uit het Nederlands weliswaar eeuwen blijven voortleven in de dialecten, zelfs tot in de twintigste eeuw, maar tegenwoordig lijkt zij ook helemaal verdwenen te zijn uit de Belgisch-Limburgse dialecten.

4.1 Vervoeging

Een bijzonder verschijnsel in de zinsleer is de vervoeging van voegwoorden en betrekkelijke voornaamwoorden als *dat, wat, als, waar, wanneer, wie* 'hoe' in bijzinnen als het onderwerp in de tweede persoon enkelvoud of meervoud staat, en dit in de oostelijke dialecten die de tegenstelling tussen de oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud *dû* en meervoud *gî* bewaard hebben (zie paragraaf 3.4, punt 2 en kaart 4). Het voegwoord krijgt in deze dialecten dezelfde uitgang als het werkwoord: *-s(t)* bij de tweede persoon enkel-

voud en *-t* bij de tweede persoon meervoud. We geven om te beginnen enkele voorbeelden van de tweede persoon enkelvoud uit het dialect van Riemst:

Het és mer dats-te het wjéts!	'Het is maar dat je het weet!'
Wats-te hei ôk dês, het és nooit goed.	'Wat je hier ook doet, het is nooit goed.'
Het mùk nei oet bos-te gês, ich volg.	'Het maakt niet uit waar je (naartoe) gaat, ik volg.'
De keums mer wennees-te kins.	'Je komt maar wanneer je kan.'
Da's weis-te wiels, mich bleif het prel.	'Dat is hoe je wil, mij blijft het gelijk' (letterlijk Frans *pareil*).

In de tweede persoon meervoud is een dergelijke vervoeging van voegwoorden ook mogelijk, maar in tegenstelling tot de tweede persoon enkelvoud komen in het meervoud ook onverbogen vormen voor. Dit hoeft eigenlijk niet te verwonderen, aangezien de *-t* van de werkwoordsvorm na een andere medeklinker dan *l*, *r* of *n* meestal niet uitgesproken wordt (zie paragraaf 3.5)

Lùt ger gét wjéte at (as) ger mùrge got?	'Laten jullie wat weten als jullie morgen gaan?'
Ger zég mér wenee(t) ger kint kwome.	'Jullie zeggen maar wanneer jullie kunnen komen.'
In gevaal van wjéte ver dan bo(t) ger zit.	'In geval van (nood) weten we dan waar jullie zijn.'

Een soortgelijke vervoeging komt ook voor bij vergelijkingen met *wie* 'hoe' + bijvoeglijk naamwoord. In deze gevallen wordt het bijvoeglijk naamwoord verbogen.

Wie déks-te het hùm ok zegks, her vergit het toch.	'Hoe vaak je het hem ook zegt, hij vergeet het toch.'
Wie hèèls-te ok lùps, de bés toch te lôt.	'Hoe hard je ook loopt, je bent toch te laat.'

Dit geldt ook wanneer het bijvoeglijk naamwoord in de vergelijkende of vergrotende trap gebruikt wordt:

Wie héllers-te lùps, wie rappers-te dwo bés.	'Hoe harder je loopt, hoe sneller je er bent.'

In vergelijkingen met *hoe meer* of *hoe minder* gevolgd door een zelfstandig naamwoord wordt het zelfstandig naamwoord verbogen:

Wie meer teeds-te hùbs, wie minders-te dês.	'Hoe meer tijd je hebt, hoe minder je doet.'
Haute-cuisine: wie meers-te betùls, wie minder êtes-te kreis.	'Haute cuisine: hoe meer je betaalt, hoe minder eten je krijgt.'

4.2 Pijn mijn ...

Een bijzondere constructie treffen we voorts ook aan bij het zelfstandig naamwoord *pijn*, dat in combinatie met een bezittelijk voornaamwoord een vaste uitdrukking kan vormen met het zelfstandig naamwoord dat het lichaamsdeel aanduidt waar de pijn gevoeld wordt, bijvoorbeeld Sint-Truidens *pên zene boêk* 'buikpijn', letterlijk pijn zijn buik, *pên mene kop* 'hoofdpijn', letterlijk pijn mijn kop, *pên men taan* 'tandpijn', letterlijk pijn mijn tand. We treffen deze vormen tegenwoordig vooral in het zuidwesten van Belgisch-Limburg aan naast samenstellingen als *boêkpên* en *koppên*.

Vroeger was het gebruik van deze constructie zonder voorzetsel veel ruimer verspreid. In de *Túngërsë Dìksjënéer* (Stevens 1986) komen dergelijke voorbeelden niet meer voor, maar in zijn *Syntaxis van het Tongers dialect* vermeldt Jans (1949: 97) eveneens uitdrukkingen als *pain men ouge* 'pijn mijn ogen' en *pain ze vùtsje* 'pijn zijn voetje', al vertelt hij er wel bij dat de Tongenaar beide zelfstandige naamwoorden meestal met behulp van een voorzetsel zal verbinden, bijvoorbeeld *pain én hùre bauk* 'pijn in haar buik', *pain oin zen tene* 'pijn aan zijn tenen'. Verder oostwaarts blijken ook de oudere dialectsprekers in de gemeente Riemst dergelijke uitdrukkingen nog te kennen, bijvoorbeeld *pein men kêl* 'keelpijn'. Het verdwijnen van deze constructie is vooral te wijten aan de stijgende populariteit van samenstellingen met *pijn* als tweede lid, bijvoorbeeld *koppijn* 'hoofdpijn', *hatpijn* 'hartzeer' (figuurlijk).

5. Dialectverlies in Limburg

5.1 Taalverandering: *aomere* en *allumeur* versus *ieëker* en *computer*

Taal leeft, dat wil zeggen verandert voortdurend. Terwijl (en ook wel doordat) we communiceren over de werkelijkheid en hoe we die ervaren, verandert de wereld om ons heen. De taal die we voor die communicatie gebruiken, moet zich dus ook telkens weer aanpassen aan die veranderende wereld waarin ze gebruikt wordt. Zo komen er nieuwe woorden bij voor nieuwe verschijnselen, maar evenzeer raken woorden voor niet meer gangbare zaken in onbruik. Dat geldt evenzeer voor een normtaal als het Nederlands als voor onze dialecten. Het is dus zonder meer een goed teken van vitaliteit en normaal gebruik, wanneer we vaststellen dat het dialect van onze grootouders verschilt van wat we vandaag zelf spreken. Maar dat positieve verhaal gaat enkel op voor die aanpassingen die nodig zijn om de dialecten functioneel te houden om in en over onze hedendaagse wereld te kunnen communiceren. En lang niet alle veranderingen die onze dialecten de voorbije vijftig jaar ondergaan hebben, vallen onder die noemer.

Bij taalverandering denken we meestal spontaan aan de woordenschat, waarin permanent nieuwe woorden gemaakt of opgenomen moeten worden voor nieuwe verschijnselen. Zo ontstonden de Limburgse dialectwoorden voor bijvoorbeeld de fiets, de aansteker, de balpen en de computer nadat die

dingen tot de dagelijkse leefwereld van de dialectspreker waren gaan behoren. Bij dergelijke nieuwe begrippen is de variatie binnen het Limburgs overigens eerder gering en beperkt ze zich in hoofdzaak tot klankverschillen binnen één (of hooguit enkele) woordvariant(en). Het speelt daarbij overigens geen rol waar onze dialecten het woord in kwestie gehaald hebben. Meestal gaat het immers om standaardtaalwoorden of benamingen uit vreemde talen (met Frans en Engels op kop), die dan enigszins 'gedialectiseerd' worden. Zo is er geen enkel Limburgs dialect, waarin een ander woord gebruikt wordt voor een computer dan deze oorspronkelijke Engelse benaming. Soms wordt om die reden gedacht dat 'computer' geen dialectwoord is, maar dat is uiteraard een verkeerde benadering. De dialectwoordenschat bevat alle woorden die door de sprekers van het dialect in kwestie gemeenschappelijk gebruikt worden wanneer ze dialect spreken. De herkomst van het woord en de vraag hoe lang het al gangbaar is, zijn daarbij van geen tel. Moeilijker is in dat opzicht de vraag of en hoelang een woord als *ummer* als jonger Oost-Limburgs alternatief voor *ieëker* 'emmer' een dialectwoord is. Hier gaat het immers niet om aangroei van de dialectwoordenschat, maar om verdringing van een bestaand woord door een nieuw zonder dat de betekenis ook maar enigszins verandert. Het nieuwe woord is in feite het Algemeen Nederlandse woord met een lichte aanpassing aan het klanksysteem van het dialect. Toch is net die klankaanpassing een essentieel argument om *ummer* ook als een – weliswaar erg jong en onder standaardtaalinvloed ontstaan – dialectwoord te beschouwen.

Tegenover de voortdurende uitbreiding en verandering van de woordenschat staat het feit dat er ook woorden verdwijnen uit het actieve taalgebruik. Dat is met name het geval met woorden voor voorwerpen of begrippen die zelf uit de tijd geraken en stilaan niet meer gebruikt worden. Dit 'opschonen' van de woordenschat gaat doorgaans in een minder snel tempo dan dat er nieuwe woorden gecreëerd of opgenomen worden. Het op nonactief zetten van dialectwoorden gebeurt bijvoorbeeld al een hele tijd met vrij technische begrippen voor voorwerpen en handelingen uit de leefwereld van de traditionele ambachten van voor de industriële revolutie. Naarmate de kennis over en aanwezigheid van allerlei oude gereedschappen en handelingen verdwijnen, vervagen ook de specifieke woorden waarmee ze vanouds aangeduid werden. Omdat het stoken van een kachel met hout of steenkool bijna uit het dagelijkse leven verdwenen is, is er ook weinig tot geen nood

meer aan de dialectwoorden *aomere* 'houtasse' en *zjinsjele* 'sintels, kolenslakken', als aanduidingen voor wat er 's ochtends bij het opnieuw vullen van de kachel eerst 'uitgedragen' moest worden.

Zolang het bij veranderingen in onze dialecten gaat om ontwikkelingen die ervoor zorgen dat het taalsysteem optimaal bruikbaar blijft voor de communicatie in en over de actualiteit, is de taalverandering logisch en zelfs noodzakelijk voor het voortbestaan van de taal in kwestie. Anders wordt dat, wanneer de talige evolutie juist een signaal wordt voor het steeds minder gebruiken van dialect als voertaal. Precies dat kunnen we sinds ruim een halve eeuw vaststellen, ook in Limburg. Heel wat veranderingen in de dialecten en in de manier waarop ze gebruikt worden, leiden er immers toe dat de mondelinge overdracht van dialecten van de ene generatie op de volgende juist afneemt. Dit proces, dat op termijn het voortbestaan van de dialecten als levende taalsystemen bedreigt, noemen we dialectverlies. Het is een complex verschijnsel, waarin twee grote dimensies onderscheiden moeten worden: het taalintern structuurverlies en het taalextern functieverlies.

5.2 Functieverlies van dialecten: Bilzen als voorbeeld

Aan de gebruikszijde van de Limburgse dialecten moet sinds het midden van de twintigste eeuw een van generatie tot generatie afnemend gebruik geconstateerd worden. De dialecten worden in steeds sterkere mate als minder functioneel ervaren dan de normtaal en worden bijgevolg door steeds minder sprekers in steeds minder situaties gebruikt. Het functieverlies van de dialecten uit zich dus op twee manieren: a) in elke nieuwe generatie is het aandeel kinderen dat dialectspreker wordt telkens weer kleiner; b) degenen die wel nog dialect leren spreken, converseren in steeds mindere mate in het dialect. Deze twee aspecten van functieverlies versterken elkaar uiteraard: naarmate er minder sprekers van het eigen dialect zijn, zal men ook minder geneigd zijn en gelegenheid hebben om zijn dialect te gebruiken en omgekeerd werkt het feit dat het plaatselijke dialect in steeds minder situaties te horen is ook niet aanmoedigend voor (groot)ouders om het aan hun (klein)kinderen door te geven.

Er zijn de voorbije jaren een aantal onderzoeken uitgevoerd naar de omvang van dit functieverlies van de dialecten in Limburg. Daaruit blijkt telkens opnieuw dat er een duidelijk verband is tussen de leeftijd en het per-

centage Limburgers dat dialectspreker is. Zeer duidelijk kwam dit naar voren in een onderzoek dat einde 2001 in Bilzen-centrum uitgevoerd werd door Rob Belemans. In samenwerking met het stadsbestuur van Bilzen kon een vragenlijst over o.m. dialectgebruik via een representatieve steekproef verspreid worden. Daarbij ontving 5% van de inwoners van Bilzen-centrum met een leeftijd tussen 16 en 85 jaar en de Belgische nationaliteit de vragenlijst. Bijna 70% van de aangeschrevenen bezorgde ook een ingevuld exemplaar terug. Gemiddeld blijkt 42% van de Bilzer centrumbevolking nog dialectspreker te zijn. Dat percentage is even hoog bij degenen die zeggen het Bilzers dialect te spreken als bij de ingewekenen die zeggen een ander dialect te beheersen. Dat is alvast een indicatie dat de resultaten uit dit onderzoek ook een algemenere inschatting toelaten dan enkel voor Bilzen-centrum.

Wanneer de leeftijdsspreiding van de dialectsprekers bekeken wordt, blijkt overduidelijk dat er grote generatieverschillen zijn. In de leeftijdsgroep boven de 55 jaar spreekt ongeveer 60% van de Bilzenaren nog dialect. Tussen 25 en 54 jaar zakt dat percentage naar iets meer dan 40%. Beneden de 25 jaar duikt het steil naar beneden tot 11%. Zelfs als bij deze cijfers rekening gehouden wordt met het feit dat misschien nog een aantal deelnemers uit de jongste groep in de komende jaren dialectspreker kunnen worden, wijzen deze cijfers toch wel duidelijk op een tendens van een fors afnemend percentage dialectsprekers.

	Bilzers	ander dialect
16-24 jaar	11%	14%
25-34 jaar	43%	25%
35-44 jaar	42%	53%
45-54 jaar	40%	51 %
55-64 jaar	62%	62%
65-85 jaar	60%	48%

Percentage sprekers van het Bilzers en van andere dialecten in Bilzen-centrum per leeftijdsgroep

Ook tussen mannen en vrouwen worden er in zowat elk socio-dialectologisch onderzoek betekenisvolle verschillen gemeten als het gaat over het al dan niet dialectspreker zijn. Vermits het Bilzer onderzoek werkte met een

representatieve steekproef, is de verhouding tussen mannen en vrouwen bij de deelnemers uiteraard gelijk aan die in de totale bevolking van Bilzen-centrum. Over alle leeftijden heen blijken er dan gemiddeld 11% meer mannelijke dan vrouwelijke dialectsprekers te zijn. De reden(en) daarvoor zijn nog niet definitief uitgeklaard, maar het feit dat er met meisjes in de taalopvoeding thuis anders omgegaan wordt (of werd) dan met jongens zou een rol kunnen spelen. Daarbij wordt aangenomen dat ouders het bij meisjes eerder nodig vinden om ze van meet af aan de normtaal te leren, omdat ze het hoe dan ook al moeilijker zullen hebben om in het latere beroepsleven 'hun mannetje te staan'. De Bilzer cijfers lijken deze veronderstelling op één plaats te bevestigen: in de leeftijdsgroep 45- tot 54-jarigen blijkt er meer dan doorsnee sekseverschil te zijn bij het aandeel dialectsprekers. Van de mannen in deze leeftijdsgroep is 53% dialectspreker, terwijl dat bij de vrouwen slechts 25% is. Het kan toeval zijn, maar dit is net de generatie die tijdens de ABN-campagnes van de jaren vijftig en zestig opgegroeid is. De acties pro-AN én anti-dialect van destijds zouden dus extra effectief kunnen geweest zijn bij de vrouwelijke helft van de bevolking. Bij de Bilzenaren boven de 54 jaar ligt de verhouding omgekeerd: er zijn ca. 10% meer vrouwelijke dan mannelijke dialectsprekers. Misschien speelt hier het effect van wel of niet buitenshuis beroepsactief geweest zijn een rol. Beneden de leeftijd van 44 jaar zijn er systematisch meer mannelijke dan vrouwelijke dialectsprekers (gemiddeld 10% verschil). Dit kan de voortzetting van de in de ABN-generatie ingezette tendens zijn.

Bilzerssprekenden	M	V	gem.
16-24 jaar	21%	0%	11%
25-34 jaar	**60%**	23%	42%
35-44 jaar	46%	39%	43%
45-54 jaar	53%	**25%**	39%
55-64 jaar	54%	69%	62%
65-85 jaar	56%	64%	60%
	48%	37%	**42%**

Percentage dialectsprekers in Bilzen-centrum per leeftijdsgroep en geslacht

Samenvattend kan op basis van de representatieve onderzoeksresultaten voor Bilzen dus gesteld worden dat het aandeel dialectsprekers in de bevolking globaal gesproken met 50% gedaald is de voorbije zeventig jaar, hetgeen overeenkomt met een halvering op twee generaties tijd. Als deze tendens zich in dezelfde mate voortzet, zullen over pakweg dertig jaar de (Belgisch-)Limburgse dialectsprekers met geboortejaar 2005 amper of niet meer te vinden zijn. Bovendien blijken er gemiddeld meer mannelijke dan vrouwelijke dialectsprekers te zijn, tenminste sinds de emancipatie de vrouwen ook buitenshuis beroepsactief gemaakt heeft. In de oudste leeftijdsgroepen is moeder aan de haard een stukje dialectvaster gebleven dan haar buitenshuis werkende echtgenoot.

Maatschappelijke redenen voor functieverlies

De redenen voor dit functieverlies zijn taalextern van aard en moeten in onze samenleving gezocht worden. Een hele reeks maatschappelijke ontwikkelingen hebben in de voorbije halve eeuw het gebruik van dialecten ook in Limburg sterk teruggebracht. Samengevat komen ze erop neer dat het Algemeen Nederlands niet alleen als normtaal boven, maar van langsom meer ook in plaats van de dialecten gebruikt wordt. Al betekent dit in het Vlaanderen van de eenentwintigste eeuw vooral dat er een toenemend aantal mensen is dat altijd en met iedereen tussentaal spreekt, zodat de lokale dialecten en de overkoepelende normtaal in feite beide onder druk staan. Heel vaak blijft de afwisseling tussen registers van formeel tot informeel taalgebruik immers beperkt tot een eerder klein variatiebereik binnen de tussentaal van regionaal gekleurd 'schoon Vlaams' en worden zowel het schoolse officiële AN als het traditionele lokale dialect van de grootouders zelden of nooit meer gerealiseerd. Het verband tussen het algemeen gangbaar worden van de standaardtaal en het toenemende functieverlies van de dialecten in Vlaanderen wordt duidelijk, wanneer we de taalgeschiedenis sinds 1830 even bekijken.

De Belgische grondwet bepaalt momenteel dat het Algemeen Nederlands als één van de officiële landstalen in Vlaanderen door iedereen gebruikt moet worden in drie domeinen van het maatschappelijke leven: het onderwijs, de overheid en de rechtspraak. Dit wil zeggen dat iedere Vlaming het recht heeft om in het AN onderwijs te genieten, om in het AN gehoord en

berecht te worden en om het AN te gebruiken als voertaal in alle omgang met de overheid, van het kopen van huisvuilzakken bij de gemeentelijke ambtenaar tot het aanhoren van een regeringsboodschap door een minister. Tegelijk bepaalt de grondwet dat het taalgebruik in alle andere situaties dan deze drie behoort tot de privé-levenssfeer en vrij is.

We zijn het als welvarende regio met een flink stuk eigen autonomie wat vergeten, maar toen België zich in 1830-39 loswrikte uit het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, kwam er in feite een nieuwe Franstalige staat bij op de Europese kaart. Het Frans was ruim een halve eeuw lang de enige gebruikte voertaal voor de wetgeving, het bestuur, het onderwijs en de rechtspraak in België en dus ook in Vlaanderen. Slechts met grote moeite konden de Vlamingen het recht verwerven om hun eigen taal ook voor officiële en staatszaken te mogen gebruiken. Een niet te miskennen probleem daarbij was het feit dat tot in de twintigste eeuw slechts een zeer kleine minderheid van de Vlaamse bevolking iets anders sprak dan haar of zijn lokale dialect. De Franstaligen vroegen dan ook niet geheel ten onrechte 'welk Nederlands' de Vlamingen dan wel zouden willen erkend en officieel gebruikt zien: 'dat van Antwerpen, of dat van Gent of een van de nog vele andere dialecten'. Na de Tweede Wereldoorlog werd via de ABN-beweging in Vlaanderen een grootschalig en lange tijd volgehouden actiepunt gemaakt van het talig standaardiseren van de Vlamingen. Alle media – ook de pas opkomende televisie – werden ingeschakeld om de Vlaamse bevolking ervan te doordringen dat de officiële taal van Nederland ook de normtaal van de Vlamingen was en dat het broodnodig was dat iedere Vlaming die ook op aanvaardbare wijze zou spreken. Via onderwijs en media werd de druk op Vlaamse ouders opgevoerd om hun kinderen thuis niet langer in het dialect op te voeden en de verspreiding van de officiële taal louter aan het onderwijs over te laten. Daarbij werd de term Algemeen Beschaafd Nederlands (ABN) niet geschuwd om een maximaal contrast te suggereren met de impliciet als 'onbeschaafd' gebrandmerkte dialecten. Bij deze enigszins machiavellistische strategie en taalplanning kunnen vanuit hedendaags perspectief en inzicht allerlei bedenkingen geformuleerd worden, die echter destijds duidelijk niet aan de orde waren. De taalpolitiek van de ABN-beweging werd in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw door de overheid en de intelligentsia van Vlaanderen gepast bevonden om ten opzichte van Nederland een inhaalbeweging op het vlak van de kennis en beheersing van het officiële

Nederlands te bereiken. De ABN-acties ressorteerden een breed maatschappelijk effect in Vlaanderen en zorgden er hoe dan ook mee voor dat vandaag de dag de kloof tussen Vlaanderen en Nederland op het vlak van kennis en beheersing van de gemeenschappelijke normtaal goeddeels gedicht is.

Dat deze geforceerde inhaalbeweging ook zijn tol heeft geëist, is aan de dialectkant van de taalbeleving in Vlaanderen te zien. Nu nagenoeg iedereen in Vlaanderen de standaardtaal kan schrijven en spreken – of minstens een de norm benaderende tussentaal kan spreken die niet als dialect bedoeld is –, is het ook erg aanlokkelijk geworden om het AN ook te spreken in alle situaties die niet gekenmerkt worden door een formeel karakter. Het AN kan ook gebruikt worden in alle gesprekssituaties waarin vanouds het dialect als voertaal gebruikt werd: de communicatie thuis en met vrienden en goede bekenden waarmee men ook een bijzondere band heeft omdat ze dezelfde lokale achtergrond hebben. Het AN heeft dan het voordeel van het talige 'luiheidsprincipe', dat zegt dat het niet nodig is om meer communicatieve inspanning te doen als daarmee geen merkelijke winst te boeken valt. Eén taal voor alle communicatiesituaties is dan beter dan het voortdurend wisselen van het ene taalsysteem naar het andere, al naargelang van de situatie en de gesprekspartner.

De sinds 1950 zeer sterk toegenomen mobiliteit en multiculturaliteit binnen onze samenleving maken het voor steeds minder mensen nog mogelijk om dialect te spreken met elkaar, om de simpele reden dat de betreffende dialecten te zeer van elkaar verschillen om uitwisselbaar te zijn. Ook in 1900 zou een Limburger het niet in zijn hoofd gehaald hebben om in Brugge zijn dialect te gebruiken en vice versa. Dialect was en is de taal die in hoofdzaak ingezet wordt bij communicatie in de eigen dialectplaats of -regio, waar (bijna) iedereen ermee bereikt kan worden. Voor de gemiddelde Vlaming bestaat het levenspatroon er niet meer in om in zijn geboorte- en opgroeiplaats of -regio levenslang te blijven wonen, er te trouwen, kinderen groot te brengen en uiteindelijk begraven te worden. Vandaag komen bijgevolg onnoemelijk veel meer Limburgers dagelijks in contact met Bruggelingen en andere mensen die geen Limburgs kunnen verstaan en vandaag kan dat ook dagelijks op alle mogelijke plekken ter wereld gebeuren. Dat maakt het gebruik van het dialect steeds minder evident in een veel kleiner geworden deel van de dagelijkse taalcontacten.

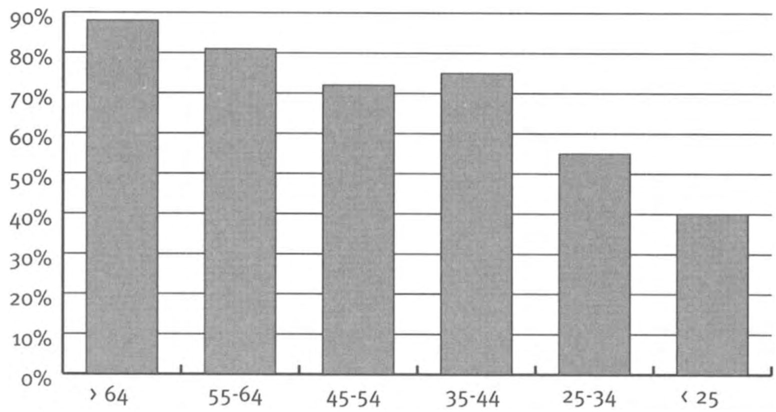
5.3 Structuurverlies: Kanne als voorbeeld

Doordat er steeds minder dialectsprekers zijn in de jongere generaties, is er ook in afnemende mate communicatie in het dialect tussen (groot)ouders en (klein)kinderen. Waar vroeger het dialect de eerst aangeleerde taal was die men thuis van oudere sprekers overnam, gebeurt het de voorbije halve eeuw in toenemende mate dat het dialect eerst op latere leeftijd aangeleerd wordt. Dan zijn het niet meer de sprekers van de vorige generatie(s) die als taalmodel dienen, maar de zogenoemde peergroup van leeftijdsgenoten op school of op de werkvloer. Mede daardoor is er een tendens om de complexere taalstructuren binnen het dialect sterk te vereenvoudigen en te vervangen door oplossingen die gemakkelijker zijn, omdat ze minder differentiatie vertonen (en dus minder risico opleveren op het maken van taalfouten) en/of omdat ze dichter bij de structuur van het Algemeen Nederlands aansluiten (zodat dit via scholing aangeleerde model ook in het dialect gevolgd kan worden). Bij dit soort dialectverlies gaat het dus om de binnenkant van het dialect die op drastische wijze veranderingen ondergaat.
De structuur zelf van het dialect wordt – bij de toch al kleiner wordende groep sprekers ervan in de jongere generaties – 'aangetast', door de complexiteit eruit weg te halen en ze meer te doen lijken op de structuur van het AN. Het resultaat is een dialect dat in feite bestaat uit met dialectklanken uitgesproken Nederlands.

Wanneer Limburgse dialectsprekers woorden als *ieëker*, *piepel*, *kallen* en *strikken* niet meer gebruiken en stelselmatig vervangen door *ummer*, *vlinder*, *spreken* en *bri-jen*, dan zijn dat voorbeelden van lexicaal structuurverlies. Deze aanpassingen van het dialect hebben immers niets te maken met actuele veranderingen in de Limburgse leefwereld, maar ontstaan doordat de elementen uit de traditionele woordenschat niet meer intensief en intergenerationeel genoeg gebruikt worden om als evidente en enig mogelijke dialectwoorden ervaren te worden. Het AN-woord is zo dominant aanwezig in het taalbewustzijn van deze jongere sprekers dat het ook bij het dialectspreken ingezet wordt, zij het met enige aanpassing in de klankstructuur. Het essentiële verschil tussen het gebruiken in het dialect van een woord als *computer* enerzijds en een woord als *ummer* anderzijds is dan ook dat in het eerste geval er alleen maar een woord bijkomt in de dialectwoordenschat, zonder dat daar – vaak ongemerkt – een bestaand dialectwoord voor opge-

geven wordt. Als het oudere dialectwoord niet tijdig opgetekend en beschreven wordt, kan het op die manier op relatief korte tijd spoorloos verdwijnen. Ook dit taalinterne structuurverlies manifesteert zich zowel binnen de woordenschat als op diepere taalniveaus. Zo gaat het gebruik van de umlaut, één van de kenmerken binnen de woordvorming die vrij typerend zijn voor Limburgse dialecten, de jongste decennia gestaag achteruit. Daarbij worden bijvoorbeeld in de oostelijke helft van Limburg oude meervoudsvormen met umlaut, zoals *zök* 'sokken', *rök* 'rokken', *sjèùp* 'schapen', *mèn* 'mannen' van langsom meer vervangen door nieuwe vormen met een meervoudsuitgang: *zokke, rokke, sjaope, manne.*

Om de impact van dit taalintern dialectverlies te meten, volstaat het uiteraard niet meer om Limburgers naar hun mening ter zake te vragen. Vermits het hier gaat over taalverandering die zich goeddeels onbewust voltrekt, moet het taalgebruik zelf nauwgezet en zonder beïnvloeding geobserveerd worden. In 2001-2002 werd door Rob Belemans in een tiental Limburgse plaatsen een poging ondernomen om gegevens over structuurverlies in de woordenschat te verzamelen. Daarbij werd per plaats aan telkens zestig dialectsprekers (gelijk verdeeld volgens leeftijd en geslacht, maar allen volgens zichzelf en anderen sprekers van het lokale dialect) gevraagd om een spelletje te spelen op de computer. Ze kregen eerst een zin in het AN te zien waarvan het laatste woord ontbrak. De eerste opdracht was het luidop omzetten van die zin naar het dialect. Dit deel van de opdracht diende in feite enkel om de informant in haar of zijn talige dialectmodus te brengen, zonder dat daar een gesprekspartner voor aanwezig moest zijn. Wanneer de dialectversie van de onvoltooide zin luidop uitgesproken was, moest de informant op een toets drukken. Dan verscheen op het scherm een afbeelding van het ontbrekende begrip. Aan de informant was vooraf gevraagd om dan zo snel en spontaan mogelijk ook het ontbrekende dialectwoord aan de zin toe te voegen. De methode bleek wonderwel te werken: voor de enkel via een afbeelding gesuggereerde begrippen werd telkens spontaan de benaming gegeven die de informant waarschijnlijk ook spontaan in zijn dagelijkse dialectgebruik kende en gebruikte. Deze benamingen voor de afgebeelde begrippen werden vervolgens vergeleken: in welke mate werd het traditionele dialectwoord nog gebruikt en door wie? Welke andere woorden werden inmiddels ook al gebruikt bij het dialect spreken? Waren dat stelselmatig de AN-woorden en in welke mate werden ze dan aan het dialect aangepast?

Structureel dialectverlies (woordenschat) in Kanne per leeftijdsgroep op basis van 31 begrippen.

De resultaten voor Kanne lieten zien dat bij alle dialectsprekers, ongeacht hun leeftijd, geslacht en sociale achtergrond, een zekere mate van taalintern dialectverlies gemeten kon worden. De scores liepen uiteen van iets meer dan 60% gebruik van het traditionele dialectwoord bij begrippen als 'ui, das, aardappel, laars' tot slechts 5% bij 'prikkeldraad'. Alle begrippen zijn zo gekozen dat er in het traditionele dialect een ander woord voor gebruikt wordt dan het AN-woord. Toch laten twee van de vier begrippen waar de traditionele dialectwoorden het hoogst scoren, al meteen zien dat hier complexere verhoudingen meespelen dan enkel de tegenstelling tussen AN en dialect. Voor 'das' en 'laars' wordt het blijven gebruiken van de dialectwoorden *krevat* en *bot* immers sterk ondersteund door het feit dat dit ook in heel Limburg (en daarbuiten) de tussentaalbenamingen zijn voor deze begrippen en dat *das* en *laars* bijgevolg enkel gebruikt worden wanneer men stijfdeftig AN spreekt.

De leeftijd van de dialectspreker blijkt in het Kanner onderzoek opnieuw bepalend te zijn voor de mate waarin zijn of haar dialect aan lexicaal structuurverlies onderhevig is. De dialectsprekers ouder dan 55 jaar gebruikten gemiddeld in meer dan 80% van de 31 onderzochte begrippen het traditionele dialectwoord. Tussen de 54 en de 34 jaar daalde dat percentage met 10%. In de leeftijdsgroep van 25 tot 34 jaar lag het bij 55% en de Kanner dialectsprekers jonger dan 25 gebruikten in slechts 40% van de gevallen nog

het traditionele dialectwoord. Er bleek echter geen verband gemeten te kunnen worden tussen het geslacht van de dialectsprekers en de mate van structuurverlies in hun dialect.

De mate waarin de dialectwoordenschat – althans in Kanne – van binnenuit uitgehold wordt, loopt in hoge mate parallel met het functionele dialectverlies. Bij beide vormen van dialectverlies is de leeftijd de meest bepalende factor. Anders gesteld: zowel bij het interne als bij het externe dialectverlies neemt de impact in iedere nieuwe generatie aanzienlijk toe. Het aantal dialectsprekers blijft gestaag dalen en het dialect dat gesproken wordt verwaterd in zijn interne structuren van langsom meer onder invloed van de standaardtaal. Deze processen van dialectverlies bestaan in heel Limburg, maar de snelheid waarmee ze verlopen is niet overal gelijk. Bij een eerste vergelijking van de resultaten uit het onderzoek naar lexicaal structuurverlies voor tien Belgisch-Limburgse dialectplaatsen, verdeeld over gans de provincie, konden alvast de volgende tendensen vastgesteld worden:

- er is meer structuurverlies in regionale centrumplaatsen als Hasselt, Bilzen, Maaseik dan in kleinere, landelijke plaatsen als Kanne, Stokkem of Borgloon.
- dialecten aan de randen van de provincie zijn gevoeliger voor taalintern dialectverlies dan dialecten in het centrum van de provincie
- in Zuid-Limburg, waar er vele kleine dialectplaatsen dicht op elkaar bestaan, is het taalintern dialectverlies het kleinst; in Noord-Limburg is het structuurverlies het grootst. Tussen beide regio's is er een gemiddeld verschil van ca. 10% in elke leeftijdsgroep.

6. Dialectwoordenschat en -lexicografie

6.1 'Typische' dialectwoorden?

Zou het schrijven van een lokaal dialectwoordenboek het gevolg kunnen zijn van een virale infectie die de auteur ervan opgelopen heeft? Deze vraag lijkt absurder dan ze is, want het verschijnsel 'dialectwoordenboek' heeft stilaan ook in Belgisch-Limburg alle kenmerken van een echte virale epidemie: er is een tijd geweest dat het verschijnsel nog niet bestond; sinds het voor het eerst opdook, breidt het zich in almaar toenemende mate uit; bij die uitbreiding is in een reeks gevallen aantoonbaar sprake van processen van 'besmetting' en 'overname' door contact; er zijn externe factoren (met name de mogelijkheid om relatief goedkoop en zonder professionele hulp grote tekstvolumes met een complexe structuur aan te maken en in gedrukte vorm te verspreiden door gebruik te maken van computer en fotokopieerapparaat) die de toenemende verspreiding in de hand werken; sommige bevolkingsgroepen (in dit geval bijna uitsluitend mannen en vaak in de leeftijdscategorie boven de 55 jaar) zijn veel vatbaarder voor besmetting; en ten slotte: het is niet meteen duidelijk waardoor dit sterk uitbreidende verschijnsel precies veroorzaakt wordt, er lijkt geen simpele nood of reden aan de basis te liggen.

Waarom spenderen mensen vaak jarenlang het grootste deel van hun kostbare vrije tijd aan het individueel of in groep verzamelen, beschrijven en te boek stellen van de woordenschat van hun plaatselijke dialect? De dialect-

woordenboeken die het product zijn van dit merkwaardige verschijnsel kunnen stuk voor stuk op zeer grote appreciatie rekenen, in de eerste plaats bij de bevolking – dialectsprekers en anderen – van de plaats in kwestie. Maar worden ze ook gebruikt, geraadpleegd, gelezen in een mate die ook maar enigszins in verhouding staat tot het intensieve werk dat de samenstelling ervan meebrengt? Als het waar is dat die plaatselijke woordenboeken in verhoudingsgewijs grote oplagen gemaakt en verkocht worden om vervolgens vooral op de boekenplank van ongeveer ieder lokaal gezin onaangeroerd te blijven staan, wat is dan toch de zin van dit cultuurverschijnsel? En wat kan de meerwaarde zijn van het telkens weer zo volledig mogelijk noteren en becommentariëren van de integrale woordenschat van één dialect, als ca. 90% van de woorden die daar gebruikt worden ook in de dialecten uit de omgeving voorkomen?

In de voorwoorden en inleidingen van plaatselijke dialectwoordenboeken staat als antwoord op deze zelden zo kritisch geformuleerde vragen doorgaans minstens één zin om aan de beschreven woordenschat het aureool van 'typisch', 'kenmerkend' of 'authentiek' te verlenen. Een tweede constante in dit genre van inleidende woorden vooraf is de vaststelling dat het plaatselijke dialect in een vrij snel tempo aan het verdwijnen is: in elke nieuwe generatie inwoners van de plaats in kwestie zijn er steeds minder mensen die het plaatselijke dialect nog kunnen gebruiken en neemt de frequentie waarmee zij die wel nog dialect spreken ook af. De combinatie van beide vaststellingen levert de motivatie voor het maken van een dialectwoordenboek. Het is vijf voor twaalf: als we de woordenschat in zijn ruimste gevarieerdheid nu niet optekenen, verdwijnt hij straks spoorloos en onomkeerbaar.

Tegen het argument van het dialectverlies lijkt weinig in te brengen (zie ook hoofdstuk 5), maar klopt het eerste uitgangspunt? Is de woordvoorraad wel het meest typerende onderdeel van elk van onze Limburgse dialecten? Het antwoord luidt: neen, taalkundig bekeken is het meest onderscheidende kenmerk van elk lokaal dialect niet zijn woordarsenaal, maar zijn klanksysteem. Het zijn het geheel van klinkers en medeklinkers die voorkomen in het dialect van plaats X en – vooral – de regels die bepalen wanneer welke klank in dat dialect gebruikt wordt, die samen in hoge mate verantwoordelijk zijn voor de uniciteit van dialect X. Er is echter een goede reden waarom er sinds enkele decennia toch in toenemende mate dialectwoordenboeken verschijnen, terwijl het publiceren van een beschrijvende klankinventaris van een lokaal dialect slechts zeer beperkt en uitsluitend binnen de taal-

wetenschap gebeurt. Dat heeft namelijk alles te maken met de manier waarop we ons van ons taalgebruik bewust zijn.

Dialectsprekers passen de voor hun dialect geldende klankregels al sprekend toe zonder deze bewust te kennen. Het fonologische systeem van een dialect – dat behoorlijk complex is – zit immers onder de bewustzijnsdrempel. Niemand zal bij het spreken ooit bewust stilstaan bij de vraag of hij in dat bepaalde woord de klinker nu als een *ee, ie, ieë, èè* of *ee* moet uitspreken. Dat hoort bij de meestal van kindsbeen af verworven spreekcompetentie en wordt 'vanzelf' correct gedaan. Eerst in de concrete woordenschat – waar we wel bewust mee kunnen omgaan – kun je gaan twijfelen en kiezen, bijvoorbeeld tussen bijna-synoniemen of tussen woorden die een betekenisnuance uitdrukken.

Van de klanken die ons dialect in feite maken tot dat unieke taalsysteem dat kenmerkend is voor het dialect van één plaats, zijn we ons dus enkel bewust in de mate waarin we ze realiseren in concrete woorden. Dat is meteen de reden waarom mensen die begaan zijn met het voortbestaan van hun plaatselijke dialect steevast de woordenschat ervan te boek stellen. Voordat we dieper ingaan op die lexicografische praktijk in Belgisch-Limburg, loont het de moeite om toch eens stil te staan bij die bijzondere verhouding tussen de klankleer en de woordenschat van een dialect en de bijzondere manier waarop we daarmee omgaan.

We kunnen dat doen aan de hand van onderstaand voorbeeldrijtje. Het zijn de dialectwoorden voor zes begrippen in vier Limburgse dialecten, die ongeveer midden in de provincie een west-oost-doorsnede vormen. De verschillen tussen deze vier dialecten zijn talrijk en onmiskenbaar, maar situeren zich allemaal binnen de klankrepresentatie (fonologie): in elk van de vier plaatsen wordt in het dialect hetzelfde woord gebruikt ter aanduiding van deze begrippen (dat tegelijk ook het standaardtaalwoord is).

AN	Hasselt	Genk	As	Stokkem
geit	*geet*	*geet*	*geit*	*geit*
been	*biên*	*been*	*bein*	*bein*
zee	*zie*	*zie*	*zieë*	*zieë*
lepel	*leeper*	*lieëpel*	*lieëpel*	*leepel*
breken	*brieëke*	*brêke*	*brêke*	*breeke*
koning	*keening*	*kieëning*	*kieëning*	*keuning*

Zelfs bij zo'n klein taalstaal van slechts zes woordjes heeft elk van deze vier dialecten zijn eigenheid: geen twee rijtjes van zes dialectwoorden zijn immers identiek. Dat betekent niet dat elk van de vier dialecten voor elk woord een afzonderlijke klank gebruikt. Per plaats is er immers minstens één woordpaar met dezelfde klinker (in As hebben 'zee', 'lepel' en 'koning' zelfs alle drie een *ieë*). We tellen in dit rijtje dan ook maar zeven verschillende klinkers (*ee, ei, iê, ie, ieë, ê* en *eu*) in plaats van zes keer vier. Er zijn dus wel degelijk overeenkomsten, zowel binnen elk dialect als onderling, maar ze lijken totaal willekeurig te zijn. Het enige dat zonder dieper taalinzicht uit deze vergelijking blijkt, is een zekere samenhang tussen de geografische afstand en de mate van overeenkomst. Hasselt en Genk hebben twee van deze zes woorden gemeenschappelijk, Genk en As drie en As en Stokkem ook drie. De geografische uitersten Hasselt en Stokkem verschillen (althans in dit voorbeeldrijtje) echter volledig en ook wanneer we telkens één plaats overslaan (Hasselt/As – Genk/Stokkem) zijn er geen overeenkomsten meer. Meer dan de stelregel 'hoe groter de geografische afstand tussen twee dialectplaatsen, des te kleiner ook de overeenkomsten tussen de dialecten', valt er voor het overgrote deel van de sprekers van deze vier dialecten dan ook niet af te leiden uit dit voorbeeldrijtje.

Toch schuilt er veel meer achter, maar dat blijkt eerst na een diepgaande en vergelijkende dialectologische studie. Daarbij moeten inzichten uit drie verschillende dimensies van de dialectologie gecombineerd worden. De doorsnee-dialectspreker heeft van elk van deze dimensies, ook met betrekking tot zijn eigen dialect, echter weinig tot geen weet.

Om de complexiteit en de systematiek achter dit simpele rijtje van vier keer zes dialectwoorden te kunnen zien, moet ten eerste gekeken worden naar de ontwikkeling van deze dialectklanken gedurende de voorbije eeuwen (interne taalgeschiedenis, historische fonologie). Dan wordt duidelijk dat het hier niet gaat om zes afzonderlijke woorden, maar dat de eerste drie woorden in een ver verleden (dat taalkundig met de term West-Germaans wordt aangeduid en rond het begin van onze tijdrekening gesitueerd wordt) allemaal dezelfde tweeklank *ai* hadden en dat de laatste drie woorden toen met een *a* (met umlaut) of een *u* werden uitgesproken. De ontwikkeling van deze West-Germaanse klanken in elk van de vier dialecten uit ons voorbeeldrijtje is telkens anders geweest.

Ten tweede moet rekening gehouden worden met het feit dat sommige

dialecten andere beïnvloeden. Dialecten leven immers en evolueren voortdurend en daarbij worden ook spelletjes gespeeld die draaien rond prestige, voorbeeldfunctie, overname en imitatie. Om dat te kunnen ontdekken, moet naar de verspreiding van elk van deze dialectklanken gekeken worden (taalgeografie) in combinatie met de historische inzichten over de klankontwikkelingen. Ons voorbeeldrijtje laat dan aan kenners zien hoe het Genker dialect in de diepte van zijn klankstructuur wel nog verbonden is met de oostelijkere dialecten van As en Stokkem, maar aan de oppervlakte in de hedendaagse klankrealisaties toch ook sterk beïnvloed werd door het westelijke Hasselts, dat als hoofdstaddialect meer prestige en uitstraling heeft (zie ook Jan Goossens 1997).

Ten derde moet bij dit alles ook gekeken worden naar de kenmerken van de klanken zelf en naar de geografische patronen die zorgen voor de verspreiding van een bepaald kenmerk over een bepaald gebied. Zo hebben Hasselt en Stokkem uiteindelijk toch wel één gemeenschappelijke klinkerrealisatie in dit rijtje, namelijk de *ee* in *lepel*, en is het verschil tussen de Hasseltse *leper* en de Stokkemse *lepel* toe te schrijven aan het feit dat het veranderen van een *-el* in een *-er* in bepaalde omstandigheden (wanneer eerder in het woord al een *l* staat) systematisch gebeurt in het Hasselts en niet in het Stokkems.

De dialectsprekers in deze vier Limburgse plaatsen zijn zich van de fonologische, de taalgeografische en de taalhistorische oorzaken achter dit simpele voorbeeldrijtje uiteraard niet bewust. Zij beseffen evenmin dat het hier gaat over taalontwikkelingen en tegenstellingen die zich niet alleen bij deze zes woorden voorgedaan hebben, maar die typerend zijn voor een hele reeks woorden. Je krijgt namelijk precies hetzelfde rijtje klinkertegenstellingen, wanneer je de hier gebruikte dialectwoorden vervangt door bijvoorbeeld *reis, kleed, sneeuw, beek, leven* en *molen*. Eerst wanneer de dialectsprekers van Hasselt, Genk, As en Stokkem kijken naar de concrete woorden in hun dialect en in de andere drie, worden deze overeenkomsten en verschillen concreet genoeg om er ook bewust mee om te gaan.

Uiteraard is het zo dat elke dialectspreker uit één van deze vier plaatsen de juiste realisaties kent voor zijn dialect. Eventueel kan hij ook de andere realisatie van een naburig dialect thuiswijzen. Maar de geografische reikwijdte waarbinnen en de trefzekerheid waarmee andere dialecten geïdentificeerd kunnen worden, zijn niet erg groot. Zo zal een Genkenaar de *ei*-klank in *geit*

en *been* misschien wel als typerend voor het dialect van As beschouwen en niet weten dat hij ook in de meer oostelijke dialecten van het Maasland voorkomt. Omgekeerd zal een Stokkemenaar wellicht niet meteen kunnen zeggen hoe de verdeling van *brieëke/brêke* en *kieëning/kening* over het Hasselts en het Genker nu precies is.

Dialectsprekers zijn namelijk vooral getraind in het meteen herkennen van een spreker van het eigen dialect. Daarnaast worden voor naburige dialecten wel eens sjibboletzinnetjes (dit zijn spotzinnetjes op basis van typerende dialectkenmerken) gebruikt om één of een reeksje opvallende verschillen met het eigen klanksysteem te beschrijven. In de reeks Dialectenboeken van de Stichting Nederlandse Dialecten werd aan dit verschijnsel een volledig boek gewijd (zie V. De Tier en R. Vandekerckhove 2003). In dergelijke stereotiepe zinnetjes worden markante verschillen tussen de klanksystemen van twee dialecten dan ook altijd gekoppeld aan woorden: 'wij zeggen ... en daar zeggen ze ...'. In feite is een dialectwoordenboek een zo lang mogelijke toepassing van de eerste helft van dit principe: 'bij ons zeggen ze zo: ...'.
De taalkenmerken, -structuren en -evoluties die onder het woordoppervlak bepalend zijn voor het typerende lokale uitzicht van die voorraad dialectwoorden blijft onbekend. De dialectsprekers ervaren gemakshalve dan maar de woorden zelf als 'typisch' voor hun dialect. Dat is meteen de reden waarom verontrusting over het mogelijk spoorloos verdwijnen van het plaatselijke dialect als een bijna uitsluitend gesproken taalsysteem steevast uitmondt in het maken van een lokaal dialectwoordenboek.

Terugkerend naar de zingevingsvraag aan het begin van deze paragraaf, kan dan ook geruststellend geconstateerd worden dat het maken van een lokaal dialectwoordenboek wel degelijk zin heeft. Ook al kennen de sprekers van het dialect in kwestie (en vaak ook de auteur(s) van het plaatselijke woordenboek) de fonologische, historische en taalgeografische achtergronden van hun eigen dialect amper of niet, het opgetekende woordarsenaal laat anderen, nu en later, wel toe om al die verborgen taalstructuren en -ontwikkelingen alsnog te bestuderen aan de hand van de in schriftbeeld vastgelegde woordenschat. Het lokale woordenboek is zo bekeken dus vooral ook een waardevolle schat aan woordmateriaal om studie op te kunnen verrichten, zelfs wanneer ooit de laatste lokale dialectspreker er niet meer zou zijn. Als het maken en publiceren van zo'n lokaal woordenboek ondertussen ook

aanleiding kan geven tot een intensere beleving van de plaats- en streekgebonden identiteit en daarmee indirect ook bijdraagt tot de betere instandhouding en het gemakkelijker doorgeven van het dialect als taalsysteem voor lokaal gebruik, dan is dat alleen maar toe te juichen.

6.2 Lokale idiotica en woordenboeken

Wanneer we nu kijken naar de lokale woordverzamelingen die in Belgisch-Limburg tot heden gepubliceerd werden, dan zijn er enkele opmerkelijke vaststellingen te doen. Daartoe moeten we echter eerst enkele categorieën van elkaar afbakenen. Er dient – van beide zijden gewenst – onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds woordverzamelingen die op academisch niveau gemaakt worden als een bijdrage tot de dialectstudie en anderzijds woordverzamelingen die (vaak in de dialectplaats zelf) gemaakt worden met de bedoeling een zo ruim mogelijk publiek te bereiken. Dit onderscheid impliceert overigens niets met betrekking tot de kwaliteit van het werk zelf of zijn auteur(s): ook heel wat lokale publicaties met een grote oplage zijn zeer degelijk en wetenschappelijk verantwoord van inhoud of werden geschreven door dialectsprekers met een dialectologische opleiding. Een tweede opdeling kan gemaakt worden tussen de zogenoemde idiotica, die enkel het gedeelte van de plaatselijke woordenschat behandelen dat duidelijk verschilt van de standaardtaal en de echte woordenboeken, die in principe alle in het dialect gebruikte woorden willen opnemen, los van de vraag of ze ook in het AN bestaan. Ten derde kan er onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds een woordenlijst, die in hoofdzaak de dialectwoordenschat vermeldt zonder veel meer toelichting dan een AN-vertaling of -tegenhanger, en anderzijds een dialectwoordenboek, dat probeert om bij elk dialectwoord ook grammaticale informatie (woordgeslacht, meervoud, verkleinwoord, trappen van vergelijking, stamtijden, ...) de betekenis(sen) en de gebruikscontext (frequentie, stijl, vaste uitdrukkingen, ...) te geven. Ten slotte kunnen woordenschatverzamelingen ook nog ingedeeld worden volgens de bronnen die er al dan niet in verwerkt zijn. Over deze laatste indeling – die hier verder onbesproken blijft – en over een aantal Limburgse bronnen voor lexicaal dialectwerk – handelt de bijdrage 'Materiaal verzamelen voor een lokaal woordenboek' van Rob Belemans in de VLDN-handleiding *Hoe maak ik een dialectwoordenboek?* (Cajot 1995).

Lange tijd beperkte het aanleggen en publiceren van dialectwoordverzamelingen zich in Belgisch-Limburg tot een puur academisch gebeuren. Dialectologen en hun studenten legden woordverzamelingen voor hun eigen dialect aan, maar de publicatie ervan bleef bijna steeds beperkt tot een bijdrage in een tijdschrift of tot een boek dat enkel in taalkundige kringen en bibliotheken verspreid werd. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw was dialectspreken nog zodanig algemeen gangbaar in Limburg, dat er gewoon geen markt was voor boeken in of over het dialect. Maar de wetenschappelijke belangstelling was er wel al, met een opvallend zwaartepunt in Haspengouw en vooral voor het Sint-Truidens dialect.

Het oudste Belgisch-Limburgse voorbeeld van een dialectwoordenverzameling is de eerder beknopte 'Lijst van woorden en spreekwijzen uit het Truiensch (Limburgs) dialect', die J.H. Bormans in 1849 publiceerde in het tweede nummer van het tijdschrift *Archief voor Nederlandse Taalkunde.* Andere vroege voorbeelden zijn de *Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon* van A. Rutten (1890) en de woordenlijst uit het dialect van Tongeren die prof. L. Grootaers in 1910-1911 liet verschijnen in het tijdschrift *Leuvense Bijdragen* en in zijn boek *Het dialect van Tongeren. Eene phonetisch-historische studie.* Ook de reeks Woordzangen die van 1885 tot 1902 in het Limburgse tijdschrift *'t Daghet in den Oosten* verschenen, getuigen van de reeds negentiende-eeuwse belangstelling bij de intelligentsia van die tijd voor de dialectwoordenschat. Deze woordzangen werden in 1975 gebundeld en heruitgegeven (M. Maasen en J. Goossens 1975). Ten slotte werden in 1902 en 1910 ook twee idiotica (*Zuidlimburgsch Idioticon* en *Idioticon van het St.-Truidensch*) ingediend als antwoorden op een prijsvraag van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Ze werden echter beide niet bekroond en bleven ongepubliceerd.

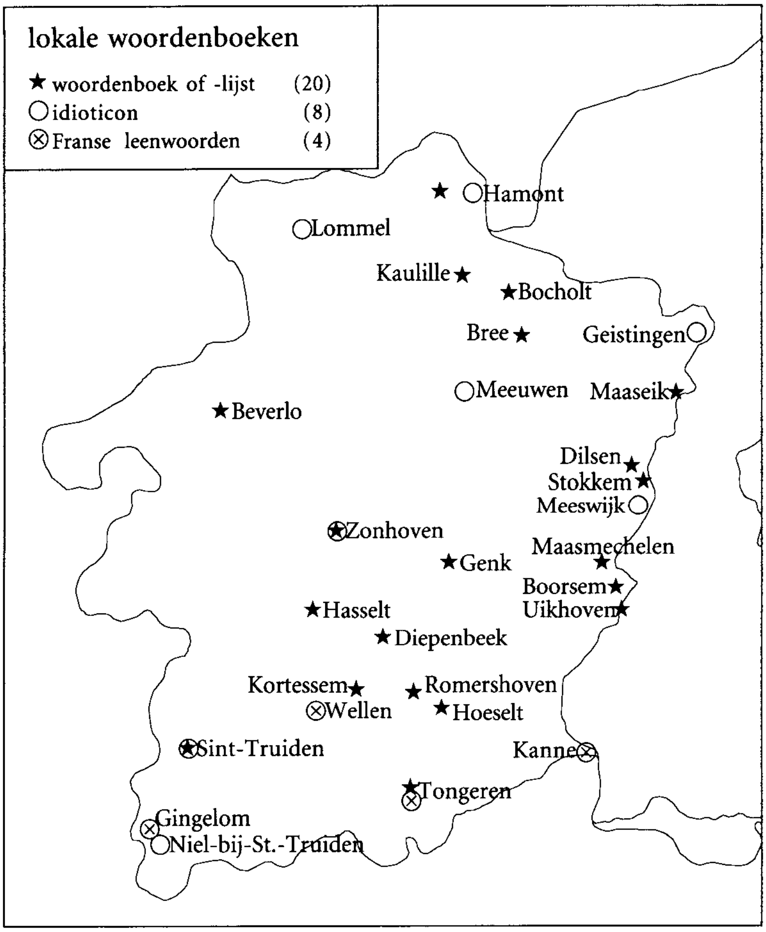
In de jaren zestig van de twintigste eeuw was er opnieuw een opstoot van academische belangstelling voor de Belgisch-Limburgse woordenschat. Tussen 1958 en 1966 maakten zeven Leuvense germanisten een lokaal idioticon als eindverhandeling (voor Geistingen, Hamont, Meeswijk, Meeuwen, Zonhoven, Lommel en Niel-bij-Sint-Truiden). Ook van deze werken werd er geen uitgegeven. Het zou nog twintig jaar duren eer de dialectboom in Belgisch-Limburg op gang zou komen. In Nederlands-Limburg is de plaatselijke woordenboekmakerij veel vroeger op gang gekomen en is ze tot op heden ook intensiever.

Het eerste lokale dialectwoordenboek dat via publicatie op een ruim publiek mikte, verscheen in Belgisch-Limburg eerst in 1982. Het is de *Dieksjenèèr van 't (H)essels* van de hand van Xavier Staelens. Dat was echter een duidelijk startsignaal. In de periode 1982 tot 1990 werden nog negen andere lokale publicaties over dialectwoordenschat uitgebracht. Niet toevallig allemaal in de oostelijke helft van de provincie, waar de reeds langer gevestigde traditie in het andere Limburg over de Maas en het voorbeeld van Hasselt inspirerend werkten. In Bree (2), Maaseik, Stokkem, Uikhoven, Hoeselt en Tongeren (3) en Romershoven gingen individuele dialectliefhebbers of werkgroepen aan de slag om ook de woordenschat van hun plaatselijke taal op te tekenen en uit te geven.

De trend was daarmee gezet en andere plaatsen volgden, zij het nog steeds met een vrij groot geografisch overwicht in de oostelijke helft van de provincie. In het laatste decennium van de twintigste eeuw verschenen er lokale dialectpublicaties in Dilsen, Mechelen-aan-de-Maas, Genk, Eigenbilzen, Hees, Diepenbeek, Kortessem, Zonhoven, Beverlo, Hamont-Achel, Boorsem en Ophoven. En ook na 2000 is de woordenboekmakerij in Limburg allerminst gestopt. In minstens tien andere dialectplaatsen is men nog bezig met het verzamelen en beschrijven van de dialectwoordenschat. En daar zitten eindelijk ook West-Limburgse plaatsen bij zoals Kaulille, Eksel, Kwaadmechelen, Herk-de-Stad, Beringen en Tessenderlo.

Het heeft in vergelijking met Nederlands-Limburg dus lang geduurd eer er lokaal belangstelling ontstond voor dialectwoordenboeken, maar sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw kan er van een heuse inhaalbeweging gesproken worden. De snelle opmars van de computer in het privéleven heeft bij deze groeiende trend zeker een belangrijke rol gespeeld. Daardoor kan men immers tegelijk woordenschat verzamelen én beschrijven in een alfabetische ordening zonder dubbel werk te moeten doen. Er zal wellicht ook een sneeuwbaleffect meespelen, waarbij zowel de uitdaging om ook voor de eigen plaats een woordenschatverzameling aan te leggen als het aantal modellen en bronnen om uit te putten groeien naarmate er voor meer andere plaatsen reeds een publicatie is.

De niet te onderschatten vereenvoudigingen en versnelling van het werkproces door gebruik te maken van de computer gaat evenwel nog niet overtuigend gepaard met een tendens om ook meer echte woordenboeken en minder idiotica of woordenlijsten tot stand te laten komen. Voorlopig ziet

Zelfstandig gepubliceerde lokale dialectwoordenboeken in Belgisch-Limburg anno 2004

het er niet naar uit dat lokale auteurs de besparingen in tijd en kosten ten gevolge van het digitaal werken willen gebruiken voor een extensievere beschrijving van hun lokale woordenschat. Het hebben van een gepubliceerde lokale woordenschatverzameling en het prestige dat daar kennelijk mee gepaard gaat, lijkt soms te primeren boven de ook voor studiedoeleinden bruikbare inhoud ervan. Tekenend is in dat verband dat de inzet van de computer nog heel vaak beperkt blijft tot tekstverwerking en er geen digitale databank aangemaakt wordt.

In dit verband kan verwezen worden naar het krachtige databasesysteem dat reeds tien jaar geleden voor het Bilzers woordenboek-in-wording ontwikkeld en inmiddels reeds herhaaldelijk geüpgraded werd door Patrick Slechten, maar dat tot op vandaag te weinig gebruikers voor andere lokale woordenschatprojecten kreeg. Een ruimer gebruik van dit digitale werkinstrument zou het op termijn mogelijk kunnen maken om afzonderlijk tot stand gekomen lokale woordverzamelingen samen te voegen in één bevraagbare database van Limburgse dialectwoordenschat. Het blijft voorlopig ook nog wachten op de eerste via internet raadpleegbare Limburgse database of een op cd-rom gebrand woordenboek. Elders in het taalgebied bestaan er al voorbeelden van, maar de Limburgse woordenboekmakers lopen voorlopig niet erg warm voor deze digitale alternatieven. Misschien wel juist vanwege het feit dat zo'n database per definitie een dynamisch en daardoor moeilijker definitief af te ronden project is. Het digitale woordenboekproject van Mathieu Opdenacker voor Boorsem is weliswaar uitsluitend via internet af te laden (zie bibliografie achteraan), maar hier is toch weer gekozen voor de klassieke presentatievorm van een alfabetisch geordend woordenboek in plaats van een dynamische database.

6.3 Regionale woordenboeken

Naast de verschillende lokale woordenboeken die de dialectwoordenschat voor één plaats beschrijven, bestaan ook woordenboeken die een ruimer gebied bestrijken. Een voorbeeld daarvan is het *Woordenboek van het dialect van Bree en omgeving* (Schoofs 1988), dat in opzet niet zoveel verschilt van de lokale woordenboeken. Het uitgangspunt is het dialect van Bree, een eventueel andere uitspraak in een buurdorp wordt niet vermeld, maar er wordt wel aangeduid wanneer een bepaald woord niet in alle dialecten voorkomt.

Een heel ander type woordenboek is het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD), dat ernaar streeft de woordenschat in de beide provincies Limburg en het noordoosten van de provincie Luik, waar vanouds een Germaanstalig dialect wordt gesproken, te inventariseren. In tegenstelling tot de lokale woordenboeken is dit woordenboek niet alfabetisch, maar thematisch geordend in drie grote delen:

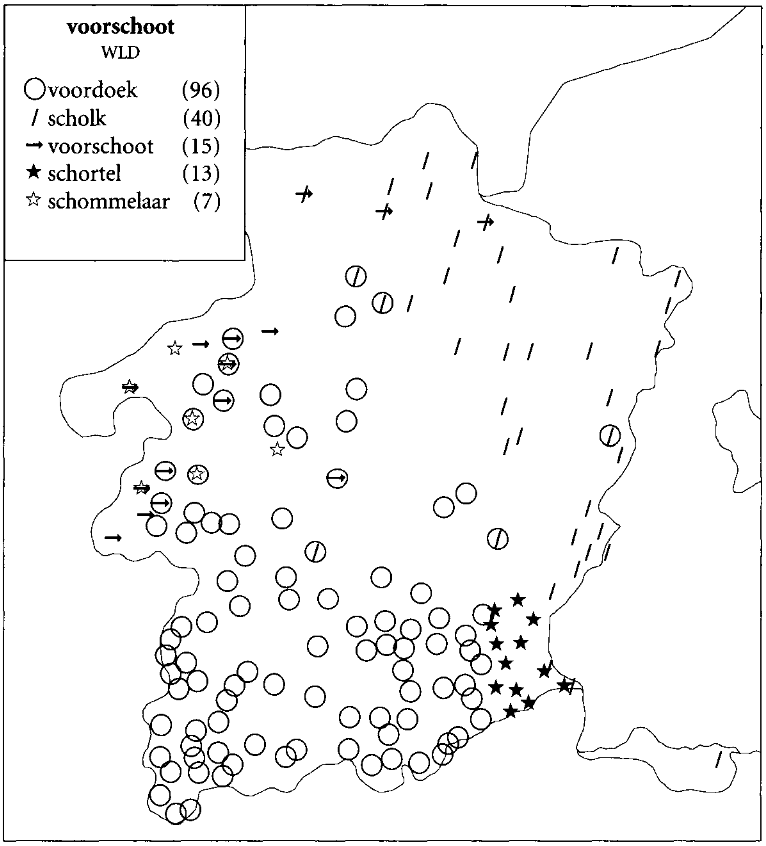
I. Landbouwwoordenschat
II. Vaktaalwoordenschat
III. Algemene woordenschat

Elk deel verschijnt in afleveringen waarin de begrippen met betrekking tot één samenhangend geheel van de werkelijkheid aan bod komen, bijvoorbeeld *Bemesten en ploegen* (I.1), *Huisslachter en bakker* (II.1) en *Het menselijk lichaam* (III, 1.1). Anno 2004 zijn van deel I twaalf afleveringen gepubliceerd, alleen aflevering I.7: *Boerenhuis, erf en moestuinen* moet nog verschijnen. Deel II telt eveneens twaalf afleveringen en is daarmee voltooid, en van deel III zijn vier afleveringen gepubliceerd, wachten drie andere op publicatie en in de loop van 2004 zullen nog eens drie afleveringen afgewerkt worden. Dankzij een nieuwe subsidie van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) kunnen ook de drie resterende afleveringen en daarmee het WLD voor eind 2007 voltooid worden. Voor een volledig overzicht van de reeds verschenen en de nog te verschijnen afleveringen verwijzen we naar de website http:www.kun.nl/dialect/wld.

In elke thematische aflevering worden de woorden niet alfabetisch, maar in bijeenhorende begrippen in een logische samenhang gepresenteerd. Achteraan elke aflevering is een alfabetisch register opgenomen om het zoeken te vergemakkelijken. Voor elk begrip of 'lemma' worden de dialectwoorden die in de verschillende plaatsen worden gebruikt opgesomd en gelokaliseerd. Zo komen voor het begrip BROEK in Limburg bijvoorbeeld de dialectwoorden *broek, boks* en *bots* voor en voor STIER in Belgisch-Limburg *stier, duur, var* en *looi*. In deel I en II wordt voor ieder dialectwoord de uitspraak weergegeven in fonetisch schrift, gevolgd door de plaatscodes van de dialecten waar dat woord voorkomt (bijvoorbeeld Hasselt = Q 2). In deel III is afgestapt van het fonetisch schrift en worden de verschillende uitspraakvarianten niet meer opgesomd wanneer zij klankwettig zijn. Voorts zijn de plaatscodes vervangen door plaatsnamen en indien een dialectwoord ruimer verspreid is door gebiedsomschrijvingen (bijvoorbeeld Hasselt ligt in het Demerkempens).

Voor ieder begrip wordt ook een bronvermelding van de geraadpleegde vragenlijsten en materiaalverzamelingen opgenomen. Verder wordt ieder begrip voorzien van een semantische definitie zoals we die ook aantreffen in woordenboeken als *Van Dale* of het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT). Ten slotte worden sommige lemma's ook voorzien van een illustra-

tie om het begrip te verduidelijken of van een kaart om de verspreiding van de verschillende dialectwoorden visueel weer te geven. We geven hier als voorbeeld de kaart bij het lemma VOORSCHOOT zoals die zal verschijnen in WLD III, 1.3: *De Kleding*.

Voorschoot in de dialecten van Belgisch-Limburg

In het publicatieproces zijn verschillende fases te onderscheiden. Van een voorzichtige start in de jaren tachtig met de publicatie van WLD I.1 in 1983, neemt het redactiewerk een hoge vlucht met de introductie van de computer in de jaren negentig. Vanaf 2000 ligt de nadruk hoofdzakelijk op deel III: Algemene Woordenschat en wordt ook aandacht besteed aan het verzorgen

van de databases om ter beschikking te stellen via internet. Het voorlopige resultaat daarvan kan geraadpleegd worden op http:www.kun.nl/dialect/wld. Deze website zal de komende jaren verder uitgebreid en gemoderniseerd worden.

Het thematische indelingsprincipe van het WLD kreeg in Belgisch-Limburg tot hiertoe nog geen navolging in een lokaal dialectwoordenboek. Voor het dialect van Eksel werkt Clement Agten samen met een werkgroep sinds enkele jaren aan een lokaal woordenboek, dat op dit vlak de Belgisch-Limburgse primeur zal zijn.

6.4 Franse en Waalse leenwoorden

In de Belgisch-Limburgse dialecten komen heel wat woorden van Franse origine voor. Niet zelden blijkt de rijksgrens tussen België en Nederland in deze gevallen ook een dialectgrens te zijn, zoals onder andere blijkt uit het artikel *De rijksgrens tussen beide Limburgen als taalgrens* (Cajot 1977). Onder andere de volgende tegenstellingen zijn toe te schrijven aan de Franse invloed in Nederlandstalig België:

Belgisch-Limburg	Nederlands-Limburg
briquet	aansteker
camion	vrachtwagen
crevette	garnaal
living	woonkamer
piqûre	spuitje
soutiens	beha, bustehouder
tirette	ritssluiting
volet	rolluik

De Franse invloed verraadt zich soms alleen door een andere uitspraak van een bepaald woord. Zo wordt *pyjama* in Belgisch-Limburg bijna overal 'op zijn Frans' als [pizjema], [piezjema] of [pizjama] (met *zj*) uitgesproken, in Nederlands-Limburg daarentegen als [pijama], [piejama] of [piejema] (met *j*). Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor *bikini*, in België ['bikini], ['bikeni], in Nederland [bi'kini], [bi'kieni] of *dokter*, respectievelijk [dok'toor], [dek'teur] versus ['dokter], ['doktor].

De aanwezigheid van Franse leenwoorden is niet alleen onderwerp geweest van verschillende wetenschappelijke artikels, maar ook van enkele licentiaatsverhandelingen aan de universiteiten van Luik en Leuven, zo voor Tongeren, Wellen, Kanne en Gingelom. In de verhandelingen over Wellen en Kanne worden ook enkele woorden die aan het (Luiker)Waals ontleend zijn apart opgenomen. We vermelden hier de weinige woorden uit de algemene woordenschat die ook vandaag nog courant gebruikt worden:

artis, Waals *årtisse* 'dierenarts' [in deze betekenis ontleend aan het Waals en niet aan Frans *artiste,* AN *artiest* 'kunstenaar'].
bat, Waals *bate* 'de zondagmarkt in Luik'.
boef, Waals *bouf* 'gelijkspel', en afleiding *boeffe* 'gelijk spelen'.
bottie, Waals *botî* 'marktkramer; tegenwoordig vooral gebruikt als spotnaam voor een inwoner van Tongeren'. De vrouwelijke vorm *botresse* wordt niet meer gebruikt.
fâredzjieje, afleiding van Waals *fé arèdjî* (vergelijk Frans *faire enrager*) 'iemand plagen, treiteren, pesten, uit zijn vel doen springen (letterlijk iemand kwaad maken)'.
foetele, Waals *foûteler* 'vals spelen'.
foor, Waals *fôre* 'kermis, meer bepaald de grote kermis in Luik'.
halkotie, halketie, Waals *halcotî* 'minderwaardige handelaar of werkman; tegenwoordig vooral gebruikt als spotnaam voor een onbekwaam of achteloos persoon'.
hapsjaar, Waals *hape-chår* 'hebzuchtig persoon die bezit of geld bijeenscharrelt, gierigaard'. Dit woord is verwant aan Frans *happe-chair,* Nederlands *hapschaar.*
kabas, Waals *cabosse* 'knikker', figuurlijk ook voor 'teelbal'.
koekdenang, Waals *coûke di Dinant* 'een soort gebak'.
koekerel, Waals *coquerelle, cocrale* 'drijftol'.
korslee, Waals *côrsulèt* 'keurslijf, korset'.
tjes, Waals *tièsse, tchèsse* 'hoofd', veelal gebruikt als schertsende benaming.

6.5. Gemeenschappelijke woorden met het Rijnlands

Lange tijd was het Limburgse dialectgebied op het oosten georiënteerd (zie paragraaf 1.3) en vormde het samen met het Rijnland één cultuurgebied. Dat is tot vandaag te merken aan de talrijke Limburgse dialectwoorden die ook in de Rijnlandse dialecten voorkomen. De volgende voorbeeldwoorden treffen we ook aan in het *Regionalwörterbuch des Rheinlands* (Honnen 2003)

en deze kunnen Limburgers dus probleemloos in Keulen gebruiken, zonder dat ze het daar horen donderen.

ambras, Rijnlands *Amarasch, Amberasch* 'ophef, ruzie, misbaar'.

appelkitsj, Rijnlands *Appelkitsche* 'klokhuis van een appel'.

gedoens, Rijnlands *Gedöns, Jedöns* 'overbodig en omstandig gedoe'.

gùbbele, Rijnlands *göbeln, jöbbeln* 'braken'.

jan, piet en klaos, Rijnlands *Jann, Pitt un Kloos* 'Jan, Pier en Klaas; iedereen'.

kalle, Rijnlands *kallen* 'praten, spreken'.

lampét, Rijnlands *Lampett, Waschlampett* 'porceleinen waskan'.

neule, nèùle, Rijnlands *nöhlen* 'klagen; zeuren'.

pitse, Rijnlands *pitschen* 'nijpen'.

pongel, Rijnlands *Pöngel, Püngel, Ponjel* 'bijeengbonden kleren; draagzak'.

sjùrge, Rijnlands *schürgen, schörjen* 'schuiven; sleuren'.

ùmmes, Rijnlands *ömmes* 'iemand'.

7. Dialectliteratuur en -muziek

7.1 Limburg als een vroeg centrum van geschreven volkstaal

Het mag verrassend klinken, maar (Zuid-)Limburg was al heel vroeg een centrum van geschreven volkstaal voor cultuurteksten. Toen schrijven nog een privilege was voor slechts een handjevol klerken en monniken, werden ambtelijke documenten doorgaans in het Latijn opgesteld. Voor religieuze en literaire teksten gebruikte men echter al vroeg ook de volkstaal.
De eerste doorlopende tekst in het Oudnederlands waarvan we, weliswaar indirect, weet hebben, werd in 1591 door Justus Lipsius ontdekt in een psalter met Latijnse psalmen. Deze zogenoemde Wachtendonckse psalmen uit de negende - tiende eeuw staan boven de Latijnse tekst geschreven en zijn deels in een Nederfrankisch – zeg maar Limburgs – dialect gesteld. En dat is niet de enige getuigenis van een zeer vroege Limburgse schrijfcultuur in de volkstaal. Een negende-eeuws evangeliarium van het Sint-Amorklooster van Munsterbilzen bevat het tweetalige vers: *Tesi samanunga was edele unde scona. Et omnium virtutum pleniter plena* 'Deze gemeenschap was edel en schoon, en volledig vervuld van alle deugden', dat er in 1130 op een vrij plaatsje werd bijgeschreven. Dit is meteen het op een na oudste niet-religieuze taalfragment uit het Nederlandse taalgebied – na het alom gekende *hebban olla uogala* dat wellicht iets, maar niet veel, ouder is. Ook de eerste Middelnederlandse teksten (vanaf ca. 1200) zijn in Zuid-Limburg, in de

streek tussen Tongeren en Maastricht te situeren. Naast de fragmenten van de *Sente Servas*, geschreven omstreeks 1195 door de Limburger Heinric van Veldeke, kan daarbij bijvoorbeeld gedacht worden aan de anonieme Limburgse vertaling van de Franse ridderroman *Aiol et Mirabel* (1220-40).

Toch zijn de boven aangehaalde voorbeelden van in Limburg ontstane teksten in de volkstaal niet te beschouwen als dialectteksten. Vooreerst kan dat moeilijk, omdat de term dialect in feite eerst bestaat sinds er ook een standaardtaal is en die is zoals bekend eerst in de vijftiende, zestiende eeuw tot ontwikkeling gekomen in het noordwesten van Nederland, de huidige Randstad. Daarnaast kan de taal in deze vroege Limburgse teksten niet als dialect beschouwd worden, omdat de auteurs ervan ook geenszins de bedoeling hadden om in het dialect te schrijven. De regionale kenmerken erin zijn eerder als toevallige sporen van de regionale herkomst van de auteur te beschouwen, die niet bewust gebruikt werden om het taalgebruik een regionaal karakter te geven. En dat is lange tijd zo gebleven. Om dat te illustreren, kijken we even naar een Tongers voorbeeld uit de zestiende eeuw.

7.2 Een 'Tongers' *Refereyn int sot* van Arnold Bierses

In 1925 bezorgden de Tongerse jeugdrechter Jules Frère (zie ook hierna nog) en de uit Maaseik afkomstige Hasseltse Atheneumleraar Jan Gessler, twee Limburgse culturele figuren van formaat, samen de gedeeltelijke uitgave van een Tongerse dichtbundel uit de zestiende eeuw. Het originele handschrift, dat 555 bladzijden telde, had Frère 'tusschen 'n boel oude familiepapieren' ontdekt. Al lezend was hij tot de vaststelling gekomen dat het, weliswaar op verschillende tijdstippen, door één en dezelfde hand geschreven was, namelijk die van Arnold Bierses. Hij was een telg uit een vooraanstaande Tongerse familie en lid van de Rederijkerskamer de Witte Lelie. Het handschrift werd voltooid na 1590 en bevat naast tekstfragmenten en gedichten van zowat alle grote klassieke Latijnse dichters en geschiedschrijvers en enkele zestiendeeeuwse Latijnse gedichten ook werk van de Tongerse rederijker Bierses zelf. Van bladzijde 425 tot 450 staan in het handschrift immers gedichten 'in het Vlaamsch – ietwat dialectisch getint'. Een deel daarvan is behoorlijk scabreus van inhoud, zodat Frère en Gessler ze in 1925 uitgaven in een zogenoemde privaatdruk op slechts 200 exemplaren, die niet in de handel verkrijgbaar waren. Om u een idee te geven van het taalgebruik dat in de laat zestiende-

eeuwse Tongerse rederijkerskamer gehanteerd werd, volgt hier de eerste strofe uit zo'n aangebrand gedicht van Arnold Bierses.

Int heetste van den dage, omtrent naden noene,
Rechs als die sonne was int saisoene,
Doen lach ich eens achter een haghe en doock.
Daer waren twe Amoreuskens int groene
Versaempt, sy hadden weel wonders te doene
In een prieelken, dat seer mynnelic roeck.
Hij was al naect, soe was sy oeck,
Om in een fonteinken daer te gaene.
Meer als hij haer gelu haer ontsloot, *
Twas wijt genoch om daerin te staene; **
Haer lijfken was wytter dan een swaene.
Dwellick hij in syn ermkens greep.
Daer hinck hij haer als een clesse ane;
Hij werpse int fonteinken dat sy peep.
Sy lach en peep, als hyse dus neep:
Ay mij! Riep sij, ghij en mueghes niet meer doen;
Neen lodderken, daer niet, ghy solt mij seer doen.

(Tongeren, 1567)

[* maar toen hij haar blonde haren opzij deed.
** het was lang genoeg om 'erin' te staan;]

Meteen is duidelijk dat hier geen Tongers dialect op papier gebracht is, maar een al sterk genormeerde Nederlandse volkstaal. Tegelijk trekken echter ook een aantal duidelijk Limburgse taalkenmerken de aandacht: het gebruik van *ich* (in het gedicht afgewisseld met *ic(k)*; *meer* in plaats van 'maar', *ermkens* in plaats van 'armkens'; *solt* in plaats van 'zoudt'. Belangrijk is dus ook hier het inzicht dat deze Limburgs gekleurde vormen niet mogen gezien worden als bewuste pogingen van onze Tongerse dichter om in zijn lokale taal te schrijven, maar als onbedoelde sporen van zijn regionale herkomst in zijn schrijftaal die voor het overige zo algemeen als mogelijk wil zijn.

Er kan dus gesteld worden dat er weliswaar sporen zijn van zeer vroeg

literair gebruik van de volkstaal in Limburg, maar dat dit niet aangezien mag worden als dialectliteratuur. Het is ook in Limburg zeer lange tijd zo gebleven dat er in feite geen enkel literair gebruik gemaakt werd van het dialect. Precies omdat het zo algemeen gangbaar was als de dagelijkse omgangstaal van iedereen, was er niemand die eraan zou gedacht hebben om die huis-, tuin- en keukentaal van gans het volk bewust te gebruiken voor geschreven communicatie, zeker niet wanneer die communicatie ook nog met enige culturele ambitie gepaard ging. In feite is daar eerst aan het begin van de twintigste eeuw even verandering in gekomen, en wel dankzij diezelfde Jules Frère uit Tongeren, die dit merkwaardige handschrift van Arnold Bierses ontdekt had en mee bekend maakte.

7.3 Jules Frère: een eenzame voorloper

De eerste – en lange tijd wellicht enige – dichtbundel in een Belgisch-Limburgs dialect gesteld is immers het in 1917 door Jules Frère (19/6/1881 – 6/8/1937) gepubliceerde *Druvig Bukske*. Het is een bundel van 45 gedichten in het Tongers over de Ambiorixstad en haar bewoners, die Frère in de periode 1915-1917 schreef.

Jules Frère was een Tongerse aristocratenzoon – zijn vroeg gestorven vader was bankier en zijn voogd Hypolite Vandenrijdt was directeur bij de Belgische Spoorwegen en later universiteitsprofessor in Brussel. Zonder zich er volledig aan te onttrekken rebelleerde hij toch zijn leven lang tegen het Franstalige en burgerlijke milieu waaruit hij voortkwam, enerzijds door prominent Vlaamsgezind te zijn en voor zijn studie- en cultuuruitingen de taal van Vondel te gebruiken, anderzijds door met politiek socialistische sympathie de toonaangevende Limburgse volkskundige van zijn tijd te worden. Hij schreef en publiceerde gedichten en toneelwerken, die hij ook zelf mee opvoerde, in het Nederlands. Frère had ook grote belangstelling voor het gewone volk en zijn historisch gewortelde tradities, en verzamelde en schreef daarover talloze bijdragen in tijdschriften en kranten. Hij studeerde rechten in Luik en vestigde zich vanaf 1913 in zijn geboortestad als advocaat, waar hij aan de Tongerse balie in het Nederlands te pleitte. Vanaf 1919 werd hij jeugdrechter en kreeg hij in de volksmond de bijnaam 'rechter der misdeelden'.

Het literaire werk van Frère situeert zich in zijn jongere jaren. Vanaf zijn

achttiende publiceerde hij reeds gedichten in 'De Limburger' en het 'Journal du Limbourg'. In 1903 werden ze gebundeld in *Kollebloemen*. Er volgden in de jaren tot aan de oorlog nog vele gedichten, waarvan er een vijftiental getoonzet werden door Vlaamse componisten als Arthur Meulemans, Emiel Hullebroeck, Henry Georges d'Hoedt, Louis Roels en Louis Lavoye. Na het *Druvig Bukske* bleef de dichterspen rusten en ging de belangstelling van Frère zeer intensief uit naar het Limburgse volksleven in al zijn facetten. Zijn talrijke volkskundige bijdragen in *Nieuw Limburg* werden in drie boeken uitgegeven en aan het eind van de twintigste eeuw heruitgegeven (Frère 1992).

Het non-conformisme en de zachte rebellie van Frère tegen zijn burgerlijk milieu spreken uit de milde spot van het volgende sonnet uit het *Druvig Bukske*.

Ne paôter haô al joire lang,
gehoeiddelt met 'n sjoon begaain,
én ploits van litaniëzang,
gezongen van de zute waain.

Mer oin z'n dood toen kreeg ter bang
vör eeuvig vuur en groote paain,
hé zoog terduvel met z'n tang
en bedde vurig én 't lataain.

Opéns vernoom ter klokkeklank,
en heel én 't wit en gloriesjaain
versjeen ze lief, zo sjoon zo blank.

Ze staarde 'em oin, ze laag z'n wang
oin 't kloppend hat en zaag höm faain:
'Pax vobis cum, djie ziet bedank! ...'

Wanneer we dit Tongers vergelijken met het vierhonderd jaar eerder geschreven 'refereyn' van Arnold Bierses, dan wordt ten volle duidelijk dat de laatste zeker geen Tongers dialect heeft willen schrijven. En ook na het unicum van het *Droevig bukske* van Frère heeft het nog enkele decennia

geduurd, eer er van een bescheiden literaire dialectproductie gesproken kan worden.

7.4 Maar niet aldus aan Nederlandse zijde

In vergelijking met het nog relatief intensieve dialectgebruik dat vooral van buiten de provincie aan de Limburgers wordt toegedicht, is het nogal verrassend om vast te stellen dat er tot op vandaag in feite vrij weinig Limburgse producten van culturele dialectbeleving te vinden zijn; tenminste in geschreven vorm. Limburg vormt op dat vlak geen uitzondering op de algemene situatie in Vlaanderen: enkel in de stedelijke gebieden – en ook niet in allemaal – bestaat het verschijnsel van in (dialect)verenigingsverband georganiseerde activiteiten en/of publicaties in of over het plaatselijke dialect. Het gaat dan bijna steeds om producties en uitgaven in eigen beheer, die niet of beperkt via het commerciële circuit verkocht worden. In Limburg zijn er op het vlak van die zogenoemd grijze boekproductie actieve werkgroepen in Hasselt, Genk, Sint-Truiden en Bilzen. Daarnaast zijn er de meestal tijdelijke samenwerkingverbanden rond het maken van een lokaal dialectwoordenboek, die echter meestal na de publicatie van de 'dikke van hun gemeente' geen verdere werking meer ontplooien. In heel wat anderssoortig verenigingsleven speelt het dialect wel een belangrijke rol, maar meer als identiteitsversterkende voertaal dan als doel op zich. Zo wordt er her en der in Limburg toneel gespeeld in het dialect, is het de voertaal bij uitstek van het ganse carnavalgebeuren met een specifiek repertoire van büttenredners en carnavalsschlagers, zijn er zangverenigingen met ook wel een of enkele liedjes in het eigen dialect op hun repertoire en hebben heemkundige verenigingen ook wel regelmatig zijdelings aandacht voor het lokale taalgebruik. Daarnaast en daartussen oefent een reeks individuele dialectverzamelaars, auteurs en -belevers vaak jarenlang vrij eenzaam en verdoken zijn activiteiten uit als enige in de eigen gemeente en zonder contact met geestesverwanten uit de rest van de provincie. Een aanzienlijk deel van hen heeft sinds 1999 wel de weg gevonden naar de Veldekekring Bels(j) Limburg, die als twaalfde (en enige Belgisch-Limburgse) vereniging deel uitmaakt van Veldeke Limburg. Dat is de reeds meer dan 75 jaar actieve en grootste dialectvereniging van het Nederlandse taalgebied met ca. 3000 aangesloten leden, voor het overgrote deel in Nederlands-Limburg. De Belgische Veldekekring VBL

is een contact- en samenwerkingsforum voor de geïnteresseerden en de actieven in heel wat Limburgse gemeenten, die ter plaatse geen medestanders vinden voor hun dialectbelangstelling. Als Belgisch-Limburgse koepelvereniging heeft VBL na vijf jaar werking op provinciaal vlak twee lokale afdelingen zien ontstaan, niet toevallig in Genk en in Hasselt. In deze centrale stedelijke centra voelt men immers enerzijds de wijze waarop het lokale dialect sinds decennia onder druk staat ten gevolge van grote mobiliteit en de permanent vrij grote bevolkingsmigratie. Maar anderzijds zijn net in deze grote woonkernen de autochtone families die sinds generaties een harde inwonerskern vormen voldoende groot in aantal om een vereniging te kunnen vormen en in stand te houden die het moet hebben van lokale identiteitbeleving op basis van het gemeenschappelijke dialect. Op het platteland en zelfs in grotere gemeenten lukt dit veel moeilijker, ook omdat er blijkbaar weinig animo is om die identiteitsbeleving op een regionaler, de eigen woonkern overstijgend, niveau te organiseren.

Zo doorsnee als dit geschetste beeld van de culturele dialectbeleving in Limburg is binnen de Vlaamse context, zo verschillend is het ook ten overstaan van de andere, Nederlandse zusterprovincie. Daar is er sinds jaar en dag een florerende en diepgewortelde traditie van muziek- en literatuurproductie in het dialect. Tellingen wijzen uit dat vandaag 50% van alle in Nederland commercieel uitgebrachte muziek in het dialect uit Nederlands-Limburg afkomstig is. Daar zitten grote namen bij van groepen en artiesten met een landelijke naamsbekendheid, zoals De Jansse Bagge Band, Rowwen Hèze, Neet oet Lottum of Gé Reinders, die ook ver boven de Grote Rivieren concertzalen en festivalweides doen vollopen. Daar zitten ook heel wat zangers en muziekgroepjes met niet meer dan lokale of regionale naamsbekendheid, die echter ook één of meer eigen cd's maken en verkopen. Daarmee is voor de sector van de streektaalmuziek meteen het cruciale verschil tussen de beide Limburgen aangeduid. Aan Belgische zijde is er geen professioneel circuit van producenten en verkopers dat dialectmuziek als winstgevende – en dus serieus te nemen – nichemarkt ziet. De media met voorop de grote radiostations en de muziekcritici spelen aan de Belgische zijde eveneens een belangrijke rol in het (voorlopig?) niet ontstaan van een dialectmuziekscene. Er is amper aandacht voor mogelijk talent op dat vlak, er wordt niet gestimuleerd en bijgevolg ook niet geëxperimenteerd met mogelijk talent. Wat Flip Kowlier als West-Vlaming in Vlaanderen wel kan, lukt voorlopig geen

enkele Limburger: een cd maken met dialectnummers die op de landelijke radiozenders gedraaid worden en door de muziekpers au sérieux genomen worden. Limburgs zangtalent dat ook landelijke bekendheid verwerft – Monza met Stijn Meuris is een treffend voorbeeld – zal niet gauw in de verleiding komen om ook eens een dialectnummer op te nemen. Dat is slecht voor het profiel en de muzikale geloofwaardigheid.

Dezelfde vaststelling kan gedaan worden op het vlak van professionele literatuurproductie in het dialect. Aan Belgische zijde is dat een onbestaand iets, terwijl aan Nederlandse zijde niet alleen iedere stad maar ook heel wat gemeenten en dorpen in Limburg minstens één en sommige heel wat auteurs tellen die ook of uitsluitend in het plaatselijke dialect publiceren. Dat gaat niet over grote oplagen en wellicht ook niet altijd over grote literatuur, maar er is een commerciële belangstelling voor het verschijnsel die stimulerend en kwaliteitsselecterend werkt op de productie. De relatief kleine uitgeverij TIC uit Maastricht heeft zo de voorbije jaren in haar eentje een indrukwekkende reeks van al meer dan veertig literaire publicaties in heel veel verschillende Limburgse dialecten op de markt gebracht. En onder die Limburgse Literaire Liest (LiLiLi) zal voorlopig geen streep hoeven getrokken te worden bij gebrek aan manuscriptaanbod. Dat staat in schril contrast tot een in het hele taalgebied klinkende naam als Leonard Nolens, die zich wel telkens opnieuw en doorleefd profileert als een auteur met wortels in en verknochtheid aan zijn geboorteplaats Bree, maar die zijn eerste moedertaal tot op heden niet gehanteerd heeft om zijn literaire creativiteit bot te vieren. Bestaat er geen cultuurproductie in het dialect in Belgisch-Limburg omdat zoiets niet verkoopt of liggen oorzaak en gevolg net omgekeerd?

8. Enkele dialectteksten

In dit laatste hoofdstuk presenteren we enkele voorbeelden van geschreven dialectteksten. Uit respect voor de eigenheid van de teksten en hun auteurs worden de teksten in de oorspronkelijke versie opgenomen. We hebben de teksten dus niet omgespeld naar de Brabantse Referentiespelling die in de rest van dit boekje gebruikt wordt (zie paragraaf 2.4). Dit bemoeilijkt weliswaar een onderlinge vergelijking, maar illustreert anderzijds wel de rijkheid en verscheidenheid van de verschillende dialecten in Belgisch-Limburg, die op deze manier in de spelling weerspiegeld wordt.

Hasselt *((H)essels)*

In de *Dieksjenèèr van 't (H)essels*, het eerste dialectwoordenboek van Belgisch-Limburg, bezingt de auteur Xavier Staelens de lof van onze provinciale hoofdstad. De sleeptoon (zie paragraaf 2.1), die in de meeste spellingen niet wordt weergegeven, wordt in dit woordenboek aangeduid door middel van een puntje na de desbetreffende klank. Voorts zien we in *vrieger* 'vroeger' ook een voorbeeld van ontronding (uit *vruuger*, zie paragraaf 2.2).

(h)asselt,
op ouë.re gro.nd bèn iech gebeu.re
oech (h)èb iech ievig trœ. gezweu.re
iech kèn ouër minsen‿èn ouër stroate
oech zal iech nöeëts nemie verloate

nej.verans a.ners bèn iech tœ̄ᵉ.s
iech kèn ter bekan ej.der (h)œ̄ᵉ.s
al ès 't nemie wèè vrieger tèè.d
dee lejfde geraa.k dzje nemie kwèè.t

da (h)asselt lang nog meu.g bestoa.n
èn da z'n taal nöeët zal vergoa.n
(h)asselt, da wè.ns iech oech
van oech èn ouër taal krèè.g iech nöeët genoeg!

Xavier Staelens (1982), *Dieksjenèèr van 't (H)essels*

Stokkem *(Stokkems)*

De vereniging *Veldeke*, gesticht in 1926, publiceert al sinds datzelfde jaartal een gelijknamig tijdschrift met allerhande teksten in en over de dialecten in de beide provincies Limburg. De nadruk ligt echter op Nederlands-Limburg en het is wachten tot 1989 vooraleer de vertegenwoordiging van Belgisch-Limburgse dialecten een aanvang neemt met enkele teksten van Marie Louise Bergers en René Venken in het Stokkems. Beide auteurs mijmeren in vrij omvangrijke gedichten over de vervlogen tijden. We nemen ter illustratie alleen de beginverzen op.

Miemering béej 'n zigkaart
Veur de vinster,
mèt 'n zigkaart in méén han
dènk ich nog 'ns effekes aan vreuger.

Marie Louise Bergers (1989), *Veldeke*, jg. 64, nr. 5.

Maas-méemwaarke

Oos zandkeulke

'Ich rapeleer mich nog...'
es ich nog es wandel
in Stokkem langs de Maas
van het veër tot in de Boeien
dan weit ich nog good
wèj het dao vreuger waas

René Venken (1989), *Veldeke*, jg. 64, nr. 5.

Kinrooi *(Kinders)*

Een van de actiefste huidige dialectschrijvers is ongetwijfeld Theo Vandael, tevens secretaris van Veldeke Bels(j) Limburg, een onderafdeling van Veldeke. Zowel in *Veldeke* als in *'t Velleke*, het eigen kringtijdschrift van VBL, zijn verschillende gedichten van zijn hand terug te vinden, steeds in de Veldekespelling, nu de Limburgspelling 2003 (zie paragraaf 2.4).

Twieë daag!

Twieë daag
per waek
laef ich neet
en hoof ich
veur niks
te zörge...

de's gistere
en mörge!

Theo Vandael (1998), *Veldeke*, jg. 73, nr. 2.

Genk *(Génker)*

Van de nog levende Genker dialectschrijvers en -promotoren is Marcel Schrijvers zeker de actiefste en meest gedrevene. Al bijna dertig jaar tracht hij via uitzendingen op de lokale radio, bijdragen in en over het dialect in het heemkundig tijdschrift, cursusreeksen *Gènker kalle* en het schrijven van gedichten om zoveel mogelijk stadsgenoten aan te zetten tot het intensiever gebruik of het aanleren van het Genker dialect. We geven ter illustratie de eerste strofe van zijn gedicht over de Genker heidemaaier dat verschenen is in de *Genker Bloemlezing*, een publicatie van de VBL-afdeling Genk.

Den Heemaeër

Vier doag en doo al oppe hee,
Mèt z'n lapzeese en 'n roggesnee.
Iers stoek er 'n sjiek achter z'n taan
En speide ins faerm èn z'n haan.
Van 't gebèlster woas er nie bang.
Hèè maede korte strif en lang.
Zweetentaere vanne kervee,
Lebberend oan ze kreikske wee.

Marcel Schrijvers (2003),
Genker Bloemlezing. Verhalen en gedichten in het Genker dialect.

Vorsen *(Vosses)*

Ook in het zuidwesten van Belgisch-Limburg zitten de dialectliefhebbers niet stil. Naast de dialectboekjes van *'t Neigemenneke* in Sint-Truiden verzorgt Maurice Moyaerts gedichten in het dialect van Vorsen. Hij gebruikt daarbij een heel eigen spelling, let bijvoorbeeld op de spelling *ou* (in *ouch*, *kounne*) voor de korte *oe*-klank als in het Franse *pour* 'voor'.

Gevange

En e kastieël va onmach
voel ich mich gevange

En hieël onzééker
voel ich men gedachte

Weèje ben ich
dèèje daiët bewéére
ouch te kounne beschrijve

Nééje! Niks ben ich
ten opzichte van ouch
Haspegause natuer

Maurice Moyaerts (2004), *'t Velleke*, jg. 3, nr. 1.

Zoals uit de voorgaande tekstfragmenten blijkt, kent de belangstelling voor Belgisch-Limburgse dialecten en het schrijven van teksten of gedichten in het dialect recentelijk een hernieuwde heropleving. Het oprichten van Veldeke Bels(j) Limburg en haar afdelingen Genk en – sedert dit jaar ook – Hasselt is daar zeker niet vreemd aan. De hernieuwde belangstelling voor onze dialecten beperkt zich echter niet enkel tot het schrijven van dialectteksten of het publiceren van tijdschriften en bloemlezingen, maar komt onder andere ook tot uiting in het organiseren van dialectwandelingen (bijvoorbeeld in Bilzen), vertelavonden in het dialect (o.a. in Genk en Diepenbeek), de uitgave van een jaarlijkse (VBL-)Limburgalmanak met allerhande spreuken, moppen, weetjes enz. In 2003 is ook de eerste in een hopelijk lange reeks VBL-dialectstrips verschenen: *De kóntente Bóggetenaer* in het dialect van Bocholt.

© TODY

- Het begon allemaal lang geleden in Bocholt.

Illustratie uit De kóntente Bóggetenaer

Dit jaar is ook *'t Poermenneke* (Neerpelt) verschenen en mogen we ons eveneens verheugen op de publicatie van een strip in het Stokkems en Kanners. Bij wijze van voorbeeld laten we u zien hoe het met de twee bellemannen allemaal 'lang geleden' begon in Bocholt (*Bóggetj*).

9. Bibliografie

9.1 Lokale woordenboeken en woordenschatverzamelingen

Hier vindt u een overzicht van de lokale woordenboeken en algemene woordenschatverzamelingen uit Belgisch-Limburg, alfabetisch gesorteerd op plaatsnaam. Voor een overzicht van de licentiaatsverhandelingen over vaktaalwoordenschat en bijdragen in heemkundige tijdschriften vóór 1980 verwijzen we naar de bijdrage van J. Cajot (1981) in nummer 20 van de *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde.* Een uitgebreide bibliografie van Limburgse woordenschatverzamelingen en woordstudies kan ook gedownload worden via http://www.kun.nl/dialect/wld.

Beverlo, Vandermeeren, L. (1995), *Het Bjêvels.* Beverlo.

Boorsem, Opdenacker, M. (2000), *Maaslands uit Boorsem.* Digitaal woordenboek, zie: <http://maaslands.free.fr>

Bree, Schoofs, R. (1988, 2e dr. 1996), *Woordenboek van het dialect van Bree en omgeving.* Bree.

Diepenbeek , Castermans, J. e.a. (2000), *Diepenbeeks. Eigenwoordig en eigenzinnig.* Diepenbeek.

Dilsen, Schepers, M. (1996), *Het Dilsers plat.*

Geistingen, Henckens, H. (1958), *Idioticon van het dialect van Geistingen.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.

Snijders, D. (1986), *Epaarte Kal over de Geistinger taal.*
Genk, Geraerts, A. e.a. (z.j.), *Gènker Woerdeleest.* Genk.
Gingelom, Celis, A. (1975), *De Franse woorden in het dialect van Gingelom.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Hamont, Bernaerts, J. (1963), *Idioticon van het dialect van Hamont.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Hamont-Achel, Bernaerts, J. (1991), *Hamonts-Achels dialectwoordenboek. Etymologische verkenningen in het dialect van Hamont en Achel.* Hamont.
Hasselt, Staelens, X. (1982), *Dieksjenèèr van 't (H)essels.* Hasselt.
Hoeselt, Achten, P. (1995), *Djonkapperslatijn. Hôessëlsë Diksjënêer.* Hoeselt.
Kanne, Bettens, A. (1954), *De Franse en Waalse woorden in het dialect van Kanne.* Licentiaatsverhandeling R.U.Luik.
Kortessem, Oris, J. (2000), *Diksjenêr van Kotsove.* Kortessem.
Lommel, Jansen, J. (1966), *Idioticon van het dialect van Lommel.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Maaseik, Donck, E. van der (1980), *Maaseik en zijn Maaslandse taal.* Beek/Maaseik.
Maasmechelen, Gilissen, J. (1983), *Plat-e-weg gezag.*
Meeswijk, Janssen, J. (1964), *Idioticon van het dialect van Meeswijk.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Meeuwen, Kelchtermans, J. (1964), *Idioticon van het dialect van Meeuwen.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Niel-bij-Sint-Truiden, Smets, W. (1966), *Idioticon van het dialect van Niel-bij-St.-Truiden.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Romershoven, Lijnen, J. (1984), *Te hooi en te gras. Bijdrage tot een idioticon van het dialect van Romershoven.* Hoeselt.
Sint-Truiden, *Idioticon van het St.-Truidensch dialect.* Prijsvraagantwoord Koninklijke Vlaamse Acadamie voor Taal- en Letterkunde 1910.
't Neigemènneke (1995), *Sintrùinse Diksjónèèr.* Sint-Truiden.
Stokkem, Venken, M. e.a. (1990), *'n Manjel Stokkemer wèurd.* As.
Tongeren, Dochez, H. (1942), *Tongerse spreekwoorden, zegswijzen en uitdrukkingen.* Onuitgeg. licentiaatsverhandeling. Universiteit Luik.
Ferir, G. (1943), *Fransche invloed op den woordenschat van het Tongersch dialect.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.
Grootaers, L. (1911), Het dialect van Tongeren. Eene phonetisch-historische studie. Woordenlijst. In: *Leuvensche Bijdragen 9*, blz. 122-178.

Severijns, L. (1985), *Zo zègge zê dat én Tóngërë. Púmpkëskal. Bijdrage tot een Tongers Idioticon.* Tongeren.

Severijns L. (1989), *Nòg Púmpkëskal. Spreekwoorden en zegswijzen in het Tongers dialect.* Tongeren.

Stevens, A. (1986), *Túngërsë Diksjënéér.* Tongeren.

Uikhoven, Bollen, G. (1985), *Plat Ukevers. Woorden en wendingen uit het dialect van Uikhoven.* Uikhoven.

Wellen, Schoels, A. (1947), *De Franse en Waalse woordenschat in het dialect van Wellen.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.

Zonhoven, Achten, E. & L. Achten (1996), *Het Zonhovens Woordenboek.* Zonhoven.

Remans, R. (1965), *Idioticon van het dialect van Zonhoven.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.

9.2 Geraadpleegde literatuur

Belemans, R., J. Kruijsen en J. Van Keymeulen (1998), Gebiedsindeling van de zuidelijk-Nederlandse dialecten. In: *Taal en Tongval 50-1*, blz. 25-42.

Belemans, R., Materiaal verzamelen voor een lokaal woordenboek. In: *Hoe maak ik een dialectwoordenboek? Een handleiding voor Limburgers en anderen, die dialectwoorden willen spellen, verzamelen en beschrijven.* Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 5, blz. 37-50.

Belemans, R. (1999), De wispelturige /r/ in de Brabantse dialecten. In: *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis LII*, blz. 5-22.

Belemans, R. en J. Goossens (2000), *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III, Inleiding en Klankgeografie.* Assen.

Belemans, R. (2002), *Eindrapport over de Limburg-enquête.* Maastricht.

Belemans, R. (2003), *Lexicaal dialectverlies in Limburg. Eindrapport bij het onderzoeksproject 'Dialectverlies in Limburg' dat in opdracht van de provincie Limburg werd uitgevoerd van juli 2001 tot februari 2002.* Leuven.

Belemans, R. (2003), Is da noa kal wa dzje kalt? Sjibboletzinnen in de dialecten van Belgisch-Limburg. In: De Tier, V. en R. Vandekerckhove (red.) (2003), *Het Dialectenboek 7. Aan taal herkend. Het bewustzijn van dialectverschil.* Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek, blz. 215-232.

Cajot, J. (1977), *De rijksgrens tussen beide Limburgen als taalgrens.* Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 4. Hasselt.

Cajot, J. (1981), Dialectlexicografie in Belgisch- en Nederlands-Limburg. In: J. Molemans (ed.), *Referaten rond het thema 'dialectwoordenboeken'.* Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 20, blz. 1-19.

Cajot, J. (1995), Een leesbare spelling voor Limburgse dialecten. In: J. Cajot (ed.), *Hoe maak ik een dialectwoordenboek? Een handleiding voor Limburgers en anderen, die dialectwoorden willen spellen, verzamelen en beschrijven.* Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 5, blz. 9-36.

Cajot, J. (2001), Een toonloze enclave in een polytoon gewaand gebied. Een les in structurele fonologie? In: *Jaarboek 3 van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde,* blz. 71-88.

De köntente Bóggetenaer. Een uitgave van Veldeke Bels(j) Limburg, 2003.

De Schutter, G. en J. Taeldeman (1994), Studies in *r*-klein II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker. In: *Taal en Tongval, Themanummer 7: R – zes visies op een kameleon,* blz. 73-109.

De Tier, V. en R. Vandekerckhove (red.) (2003), *Het Dialectenboek 7. Aan taal herkend. Het bewustzijn van dialectverschil.* Stichting Nederlandse Dialecten, Groesbeek.

Dols, W. (1942-1947), Iets over Limburgsche dialecten. In: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg à Maestricht 78-82,* blz. 129-147.

Frère, J. en J. Gessler (1925), *Uit een Tongerschen dichtbundel der XVIe eeuw. Privaatdruk met inleiding en aanteekeningen.* Tongeren.

Frère, J., bewerkt door Jaak Venken (1992). *Volkskunde in Limburg.* Gent.

Genker Bloemlezing. Verhalen en gedichten in het Genker dialect. VBL-Genk, 2003.

Ginneken, J. van (1934), De geschiedenis der drie geslachten in Nederland + taalkaart van bepaald lidwoord. In: *Onze Taaltuin 3,* blz. 91-93.

Ginneken, J. van (1936), Het onbepaald lidwoord en het geslacht + kaart. In: *Onze Taaltuin 5,* blz. 353-356.

Goossens, J. en J. Verheyden (1970), De preteritum-vormen van de zwakke werkwoorden in het zuiden van het Nederlandse taalgebied. In: *Zijn akker*

is de taal. Festschrift für Klaas Heeroma. (Faculteiten Reeks 11). Den Haag, blz. 133-147.

Goossens, J. (1972), *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie.* Tongeren.

Goossens, J. (1987), Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten. In: *Taal en Tongval 39*, blz. 141-173.

Goossens, J. (1988) (red.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland.* Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 3. Hasselt.

Goossens, J. (1994), *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südostlichen Niederlands. 'Fränkischer Sprachatlas'.* Marburg, 3 delen + kaarten.

Goossens, J. (1996), *Een geïsoleerd voornaamwoord: Limburgs doe, dich, dijn.* Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde nr. 88. Hasselt.

Goossens, J. (1997), *Genker dialect tussen oost en west.* Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr. 89. Hasselt.

Grootaers (1948), Het verspreidingsgebied van het Limburgse gerundium. In: *Miscellanea J. Gessler.* Antwerpen, blz. 561-565.

Hoe schrijf ik mijn dialect? Een referentiespelling voor alle Brabantse dialecten. Leuven, 1999.

Honnen, P. (2003), *Kappes, Knies & Klüngel. Regionalwörterbuch des Rheinlands.* Köln/Bonn.

Jans, L. (1949), *Syntaxis van het Tongers dialect.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.

Kruijsen, J. en N. van der Sijs (red.) (1999), *Honderd jaar stadstaal.* Amsterdam.

Niesten, P. (1942), *Klank- en vormleer van het dialect van Vroenhoven.* Licentiaatsverhandeling U.Luik.

Notten, J.M.G. (1974), *De Chinezen van Nederland. Opstellen over Limburgse dialecten en een bibliografie.* Valkenburg.

Raymaekers, A. (1926), *Het dialect van Loksbergen.* Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven.

Slechten P. (1999), *Belangrijke Oud- en Middelnederlandse handschriften uit de streek van Bilzen.* Bilisium, Bilzen.

Smedts, W. en W. Van Belle (2003), *Taalboek Nederlands.* Kapellen.

Spelling 2003 voor de Limburgse dialecten. Maastricht, Raod veur 't Limburgs, 2003.

Stevens, A. (1949), Pronominale isomorfen in Belgisch-Limburg. In: *Taal en Tongval 1*, blz. 132-154.

Taeldeman, J. (1994), Ronding en ontronding in het Nederlands en de Nederlandse dialecten. Een verhaal over 'cultuur' vs. 'natuur' in taal. In: *Taal en Tongval 46*, blz. 152-179.

't Poermenneke. Een strip in het Neerpelts 'plat'. Een uitgave van Veldeke Bels(j) Limburg i.s.m. de heemkundige kring van Neerpelt 'Pelta Inferior', 2004.

't Velleke. Nieuwsbrief van Veldeke Bels(j) Limburg (2001-).

Veldeke. Tijdschrift voor de Limburgse Volkscultuur (1926-).

Verstegen, V. (1941), De ontrondingsgebieden in Zuid-Nederland. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 15*, blz. 299-304.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD). Assen, verschijnt in delen en afleveringen, 1983-.

9.3 URL's

http://fuzzy.arts.kuleuven.ac.be/rewo
http://toerisme.bilzen.be
http://www.kun.nl/dialect/wld
http://www.limburgsedialecten.nl
http://www.taalinstadenland.nl
http://www.vcv.be
http://www.veldeke.be
http://www.vldn.be

Wat of wie wordt bedoeld wanneer men in Limburg spreekt over een bottie?
Waarom zingen Limburgers eigenlijk?
En welke dialectwoorden kun je als Limburger zelfs in Keulen gebruiken, zonder dat ze het daar horen donderen?

In Belgisch-Limburg worden Limburgse dialecten gesproken, maar niet overal en zeker niet op dezelfde manier. Dit boek biedt een kijk op de vele dialectverschillen die binnen deze provincie dagelijks gehoord kunnen worden en op de historische en geografische achtergronden van dat bonte dialectpalet. Aan de hand van concrete voorbeelden worden typerende elementen uit de woordenschat, de klankleer en de vormleer van het Limburgs in Vlaanderen voorgesteld en verduidelijkt.
In deze unieke gids gaat ook veel aandacht naar de literatuur en de muziek in het dialect. Dat alles wordt uitvoerig geïllustreerd met herkenbare voorbeeldteksten. De auteurs gaan ook de vergelijking met de Nederlands-Limburgse dialecten niet uit de weg. Zelfs de prangende vraag naar de mate waarin de dialecten aan Belgische zijde nog gebruikt worden en overleven komt aan de orde.

Ronny Keulen is afkomstig van Val-Meer en sinds 2000 als redacteur van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* verbonden aan het Instituut voor Naamkunde en Dialectologie van de K.U.Leuven.
Rob Belemans is afkomstig van Stokkem, was 12 jaar verbonden aan datzelfde Leuvense onderzoeksinstituut en is sinds 2003 stafmedewerker dialectologie bij het Vlaams Centrum voor Volkscultuur.

www.lannoo.com

201743_013
bele001belg01
Belgisch-Limburgs